

Bijlage 3. Landschapsontwikkelingsplan

Landschapsontwikkelingsplan Terschelling

eindrapport

Schelling, Scellinghe, Schillinghe, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Landschapsontwikkelingsplan Terschelling

projectnr. 14792-132333
december 2004

Auteur(s)

Hilde Kloosterziel
Adriaan Haartsen
Tialda Haartsen
Mariëtte Hooftman
Wout Bijkerk
Harry Bouwhuis

Opdrachtgever

Gemeente Terschelling

Datum vrijgave

december 2004

beschrijving revisie

Eindrapport

goedkeuring

H.R. Kloosterziel

vrijgave

S.A. Kroes

Inhoud

Blz.

1	Inleiding	3
1.1	Aanleiding	3
1.2	Waarom een landschapsonwikkelingsplan?	4
1.3	Leeswijzer	6

Deel 1 Inventarisatie/Analyse

2	Beleid	7
2.1	Algemeen	7
2.2	Samenvatting beleid	7
3	Ontwikkeling van het eiland	11
3.1	Introductie	11
3.2	Bodem	11
3.3	Bewoningsgeschiedenis	14
4	Huidige landschap van Terschelling	17
4.1	Algemeen	17
4.2	Strand	18
4.3	Duinlandschap	18
4.4	Binnenduinrand	20
4.5	Polders en kwelders	22
4.6	Dorpen	26
4.7	De Grië	30
4.8	Het Wad	31
5	Thema's	33
5.1	Cultuur en tradities	33
5.2	Natuur van Terschelling	33
5.3	Landbouw	39
5.4	Water	41
5.5	Toerisme en recreatie	44
5.6	Infrastructuur	45

Deel 2 Visie

6	Twee visies	47
6.1	Algemeen	47
6.2	De basisvisies	47
6.3	Aanknopingspunten voor de ontwikkelingsvisie	49
7	Ontwikkelingsvisie Terschelling	55
7.1	Algemeen	55
7.2	Visie op hoofdlijnen	55
7.3	Noord-zuid	56
7.4	Thema's over de breedte van het eiland	60

Deel 3 Uitvoeringsplan

8	Uitvoeringsprojecten	71
8.1	Inleiding	71
8.2	Landschap “managen”	72
8.3	Projecten	74
8.4	Projectlijst	97
8.5	Aandachtspunten	98
Gebruikte literatuur		101
Colofon		103

Bijlagen

Bijlage 1. Beleidskader (uitgebreid)	105
Bijlage 2. Financieringsvormen	115

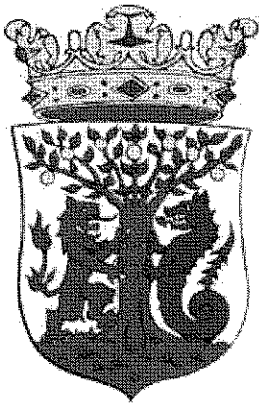

Overzichtskaart

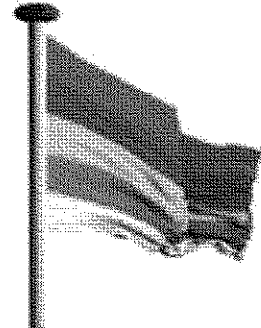

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

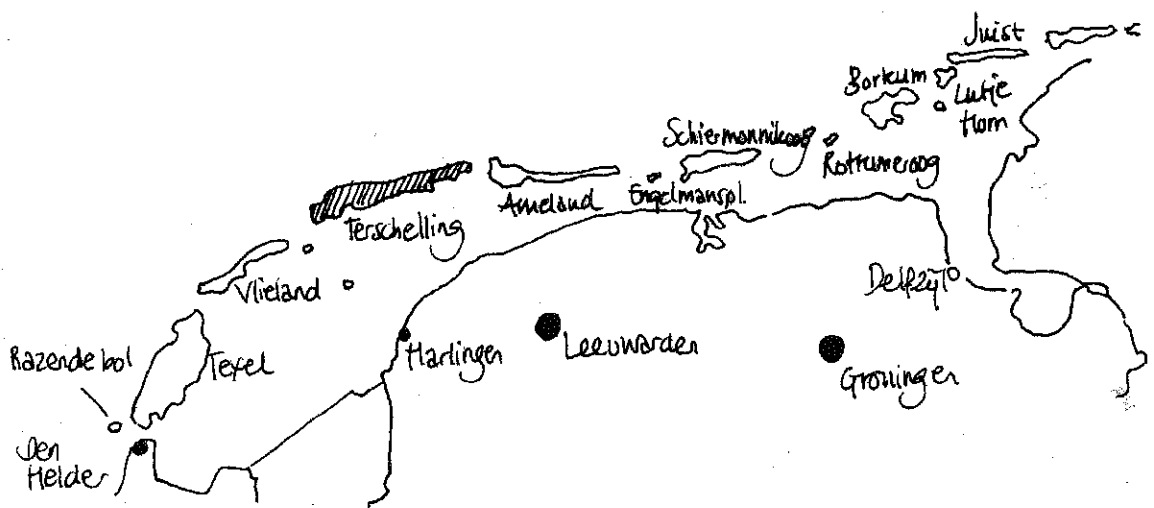

*Rode wolken,
Blauwe lucht,
Gele helmen,
Groen gras,
Wit zand,
't Is het wapen van 't Schellingerland.*

De directe aanleiding voor de gemeente om een landschapsontwikkelingsplan (LOP) te maken is de vernieuwing van het bestemmingsplan buitengebied. Door een plan te maken waarin het behoud en de ontwikkeling van het eiland uiteen wordt gezet, wordt gelijk een basis gelegd voor de uitwerking van het bestemmingsplan. In het LOP gaat het vooral om op een praktische wijze uiteen te zetten hoe de gemeente en haar inwoners om kunnen gaan met de aanwezige natuur en het landschap. In het bestemmingsplan worden richtlijnen uit het LOP vertaald in juridische voorschriften.

Terschelling is de grootste gemeente van Nederland met totaaloppervlak van 67.400 hectare (incl. vogeleilandje Griend). Hiervan bestaat grofweg 8.935 ha uit land en 58.465 ha uit water. De gemeentegrens loopt vlak boven de Friese zeedijk langs. Het eiland is nu ongeveer 28 km lang en het breedste stuk is 4,5 km. Het landschap van Terschelling kenmerkt zich door geheel eigen verschijningsvorm waarin cultuurhistorie en natuur een belangrijke plaats hebben.

Schelling, Scelinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

1.2 Waarom een landschapsonwikkelingsplan?

Terschelling is een dynamisch eiland met veel functies die van invloed zijn op het landschap. Het maken van een landschapsonwikkelingsplan biedt de kans om hierop een visie te ontwikkelen en deze visie uit te werken in concrete plannen.

Met het Landschapsonwikkelingsplan streeft de gemeente de volgende doelen na:

- Het formuleren van een eigen gemeentelijke visie op het landschap en de natuur van Terschelling. Een dergelijke eigen visie is gewenst, gezien de diverse overheidsplannen, richtlijnen en uitvoeringsprogramma's, waar de gemeente in de praktijk mee wordt geconfronteerd.
- Het LOP moet de gemeente kaders bieden en instrumenten aanreiken om het waardevolle landschappelijke karakter in stand te houden en zo mogelijk verder te versterken. Voor Terschelling is dit van levensbelang.
- Als zodanig moet het LOP een bouwsteen zijn voor het nieuw op te stellen bestemmingsplan buitengebied, bijvoorbeeld in de vorm van een helder, op de gemeente gericht toetsingskader voor ruimtelijke ingrepen.
- De uitvoeringsgerichtheid moet blijken uit een actieprogramma en een financieringsplan.
- Belangrijk is bovendien de wijze waarop de inwoners van Terschelling bij het opstellen van het plan worden betrokken. Draagvlak voor het nieuwe beleid is van groot belang.

Voordelen van een landschapsonwikkelingsplan zijn:

- Middel voor visievorming van gemeenten op landschap.
- Hulpmiddel om de kwaliteit van het landschap te verbeteren.
- Betreft burgers bij het beleid van de gemeente en creëert draagvlak.
- Bevat een actieprogramma en is uitvoeringsgericht.
- Biedt ondersteuning om geld te genereren voor projecten.
- Verbindt bestaande plannen en onderbouwt nieuwe plannen.
- Belangrijke financiële ondersteuning bij de opstelling door het rijk.
- Maakt bestaande en nieuw te ontwikkelen kwaliteiten inzichtelijk.
- Biedt een kader voor het toetsen van ruimtelijke ingrepen.
- Vormt aanleiding om landschap als volwaardig beleidsveld te gaan zien.

(bron: Handleiding voor het laten opstellen van landschapsonwikkelingsplannen, Juni 2002)

Landschapsonwikkelingsplan

Sinds enkele tientallen jaren worden er landschapsplannen gemaakt. Vanaf 1983 worden deze plannen ook financieel ondersteund door het Rijk. Er zijn sindsdien veel landschapsplannen gemaakt, de één succesvoller dan de ander. In 2002 is er een nieuwe regeling van start gegaan: Besluit Ontwikkeling Landschappen (BOL). Hierin wordt gestreefd naar een meer ontwikkelingsgericht landschapsbeleid met meer aandacht voor de uitvoering. Ook het verkrijgen van draagvlak, een toereikend budget voor de uitvoering en de inzet van de landschapscoördinator spelen een belangrijke rol.

De gemeente Terschelling behoort tot de gemeenten die in het eerste jaar van de nieuwe regeling een landschapsonwikkelingsplan laat maken. Een belangrijke wijziging in dit plan ten opzichte van het landschapbeleidsplan, is de uitwerking van beleid naar concrete uitvoeringsplannen.

Status en reikwijdte

Het LOP Terschelling is een gemeentelijk beleidsplan en doet op een beleidsmatig niveau uitspraken over hoe om te gaan met het landschap. Het plan biedt een kader voor het toetsen van ruimtelijke ingrepen en het levert een belangrijke input voor het bestemmingsplan buitengebied. Een deel van de in het uitvoeringsprogramma opgenomen projecten dient ter compensatie van het verlies aan natuurwaarden, als gevolg van (ruimtelijke) ingrepen binnen de ecologische hoofdstructuur. Hiermee wordt invulling gegeven aan het compensatiebeginsel uit het Structuurschema Groene Ruimte en de Habitatrichtlijn.

Het landschapsonwikkelingsplan heeft geen juridische status. Het is een toetsend en kaderstellend beleidsdocument. De aanbevelingen en voorstellen uit dit plan zijn dus niet dwingend, maar (wel) sturend van karakter.

Het plangebied omvat het totale grondgebied van Terschelling met uitzondering van de dorpen West-Terschelling en Midsland, de Waddenzee en de Noordzeekustzone. Een groot deel van het gemeentelijk grondgebied, en daarmee het plangebied, is in beheer bij Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat. De visie in dit landschapsonwikkelingsplan is de visie van de gemeente op het beheer en de ontwikkeling van natuur en landschap. Beheerders van natuurgebieden hebben hun eigen beheerplannen. Het is wenselijk, zo niet noodzakelijk, om verschillende plannen op elkaar af te stemmen. In het landschapsonwikkelingsplan zijn alle lopende en op stapel staande projecten met betrekking tot het behoud, herstel en de ontwikkeling van natuur en landschap opgenomen.

Totstandkoming

Begin 2003 heeft de gemeente Terschelling het initiatief genomen een Landschapsonwikkelingsplan op te stellen voor het grondgebied van Terschelling. Om het plan op te stellen is opdracht gegeven aan de bureaus Oranjewoud en Landschap.

Het LOP is tot stand gekomen door een nauwe samenwerking tussen de begeleidingsgroep, waarin verschillende medewerkers van de gemeente en een medewerker van de Provincie Fryslân waren vertegenwoordigd, onder voorzitterschap van de wethouder, en de uitvoerende bureaus. Tijdens de totstandkoming heeft de begeleidingsgroep de eindverantwoordelijkheid gehad over de inhoudelijke kwaliteit, de vaststelling van de tussenproducten (werkdocumenten), het ontwerp-LOP en het proces.

Bij de totstandkoming van het LOP is een brede klankbordgroep betrokken geweest. De klankbordgroepleden hebben gezorgd voor veel lokale kennis en hebben de standpunten vanuit hun eigen organisaties naar voren gebracht tijdens een drietal bijeenkomsten. Op de tweede bijeenkomst is een excursie gemaakt door het plangebied. Tijdens de excursie is uitvoerig gediscussieerd over spelende items op het eiland. De leden van de klankbordgroep hebben een waardevolle input geleverd voor de Landschapsonwikkelingsvisie voor Terschelling.

1.3 Leeswijzer

In dit concepteindrapport zijn alle voorgaande werkdocumenten samengevoegd tot een integraal document. Het concepteindrapport is als volgt opgebouwd:

- Hoofdstuk 2: In dit hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven van het relevante beleid voor het LOP Terschelling. Een uitgebreide beschrijving van de relevante beleidsdocumenten is te vinden in bijlage 1.
- Hoofdstuk 3: Hierin wordt de ontstaansgeschiedenis van het eiland beschreven.
- Hoofdstuk 4: Het huidige landschap van Terschelling wordt beschreven aan de hand van de verschillende landschappen en gebieden van het eiland.
- Hoofdstuk 5: Naast een beschrijving van de gebieden zijn er een aantal belangrijke thema's voor Terschelling. Deze komen in dit hoofdstuk aan de orde.
- Hoofdstuk 6: In dit hoofdstuk worden de twee visies uiteengezet die de basis vormen voor de landschapsontwikkelingsvisie.
- Hoofdstuk 7: Hierin wordt de landschapsontwikkelingsvisie geschetst. Met de twee visies als basis is één hoofdrichting neergezet.
- Hoofdstuk 8: In dit hoofdstuk worden de uitvoeringsprojecten uiteengezet. Aan de hand van verschillende thema's (landschapselementen, cultuurhistorie, recreatie, infrastructuur, bebouwing en natuur) worden de verschillende projecten gepresenteerd.

Deel 1 Inventarisatie/Analyse

2 Beleid

2.1 Algemeen

De reeds bestaande beleidsplannen, zowel op rijks-, provinciaal als gemeentelijk niveau fungeren bij een gemeentelijk Landschapsonwikkelingsplan als kader. In dit hoofdstuk worden de grote lijnen beschreven van het reeds bestaande en relevante beleid geldend voor de gemeente Terschelling. Een uitgebreidere beschrijving van relevant beleid is te vinden in Bijlage 1.

2.2 Samenvatting beleid

Op grond van het Strategisch Akkoord wordt het nationaal ruimtelijk beleid aangepast. De Vijfde Nota en het Tweede Structuurschema Groene Ruimte worden geïntegreerd in één nota: **de Nota Ruimte**¹. Het Strategisch Akkoord geeft aan in welke richting bijstelling nodig is van het nationaal ruimtelijk beleid. In de **Stellingnamebrief** worden de nodige aanpassingen uiteengezet. Voor het landelijk gebied van de gemeente Terschelling kunnen de volgende zaken van belang zijn:

- Gemeenten hebben een eigen verantwoordelijkheid om de eigen bevolkingsgroei op te vangen. Dit geldt ook voor het platteland. Het Kabinet houdt vast aan de Nationale Landschappen (samenvoeging van bijzondere landschappen uit SGR2 en Vijfde Nota), maar neemt tegelijk afstand van het restrictieve beleid ten aanzien van verstedelijking. Verspreide bebouwing is nog steeds niet toegestaan, behalve op plekken waar de kwaliteit van het landschap verbeterd kan worden. Een klein aantal gemeenten moet met rode contouren aangeven waar de bebouwing eindigt. Terschelling moet dit ook nog doen omdat zij onderdeel uitmaakt van de de Ecologische Hoofdstructuur.
- De omvang van groene contourgebieden wordt in toekomstig ruimtelijk beleid beperkt t.o.v. de Vijfde Nota. Het gaat hierbij alleen om de Ecologische Hoofdstructuur, Vogel- en Habitatrichtlijngebieden en gebieden die vallen onder de Natuurbeschermingswet. Recreatie en toerisme is op Terschelling een belangrijke economische activiteit. Het kabinet zal aandacht besteden aan het inpassen van de ontwikkelingsperspectieven van deze activiteiten. Realisering en bescherming van de EHS blijven van groot belang.

---

1. De opdracht uit het Hoofdlijnenakkoord (regeerakkoord) van het kabinet Balkenende-II is om de afzonderlijke nota's op de desbetreffende onderdelen van ruimtelijk beleid samen te voegen tot één Nota Ruimte. De nota bevat daarmee niet alleen de ruimtelijke uitspraken zoals die eerder in de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening waren opgenomen, maar ook die uit het Tweede Structuurschema Groene Ruimte (SGR2) en uit het Nationale Verkeers- en Vervoersplan (NVVP). De Nota Ruimte zal zo het ruimtelijke beleid van het kabinet gaan bevatten en wordt daarmee een meer integraal product met betekenis voor het beleid van in elk geval de ministeries van VROM, LNV en V&W. Alle niet-ruimtelijke facetten van het mobiliteitsbeleid en het landbouwbeleid zullen in respectievelijk de nieuwe Nota Mobiliteit en de Agenda voor een Vitaal Platteland worden vastgelegd. De Nota Ruimte wordt verwacht in april 2004.

- De Stellingnamebrief geeft aan dat landbouw de belangrijkste economische en landschappelijke drager van het landelijk gebied is en blijft. Streven is de rol van grondgebonden landbouw, als beheerder van het landelijk gebied, te versterken. Dit wordt gezien in het ontwikkelen van bedrijven in combinatie met andere functies.

Behoud, herstel, ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuur en landschap staan centraal in de nota **Natuur voor mensen, mensen voor natuur**. Deze aspecten worden als essentieel beschouwd voor een leefbare en duurzame samenleving. De nota gaat niet specifiek in op gebieden maar biedt een kader. De gemeenten worden beschouwd als uitvoerder van het beleid. Zij vertalen het beleid in concrete plannen en projecten.

De nota **Belvedere** is een beleidsnota gericht op de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Behoud door ontwikkeling is het centrale uitgangspunt in de nota Belvedere. Terschelling is het enige waddeneiland dat is aangewezen als Belvederegebied. De aanwijzing als Belvederegebied heeft/ biedt geen juridische basis. Wel wordt aan met name gemeenten gevraagd om bij haar planvorming cultuurhistorische kwaliteiten als uitgangspunt te nemen.

In **Oer de romte fan Fryslân, startdocument Streekplan 2005-2015** nemen de Waddeneilanden een bijzondere positie in. De landschappelijke en natuurlijke waarden op en rond de eilanden zijn uniek en bepalen in belangrijke mate de ontwikkelingsruimte voor overige functies. Recreatie en toerisme vormen de economische kurk waarop de eilanden drijven. Landbouw blijft niettemin voor het behoud van het landschap een onmisbare factor. Verdere ontwikkeling zal moeten plaatsvinden binnen de kleinschaligheid en de beperkingen van de Waddeneilanden, maar de eilanden hoeven niet op slot.

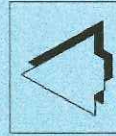
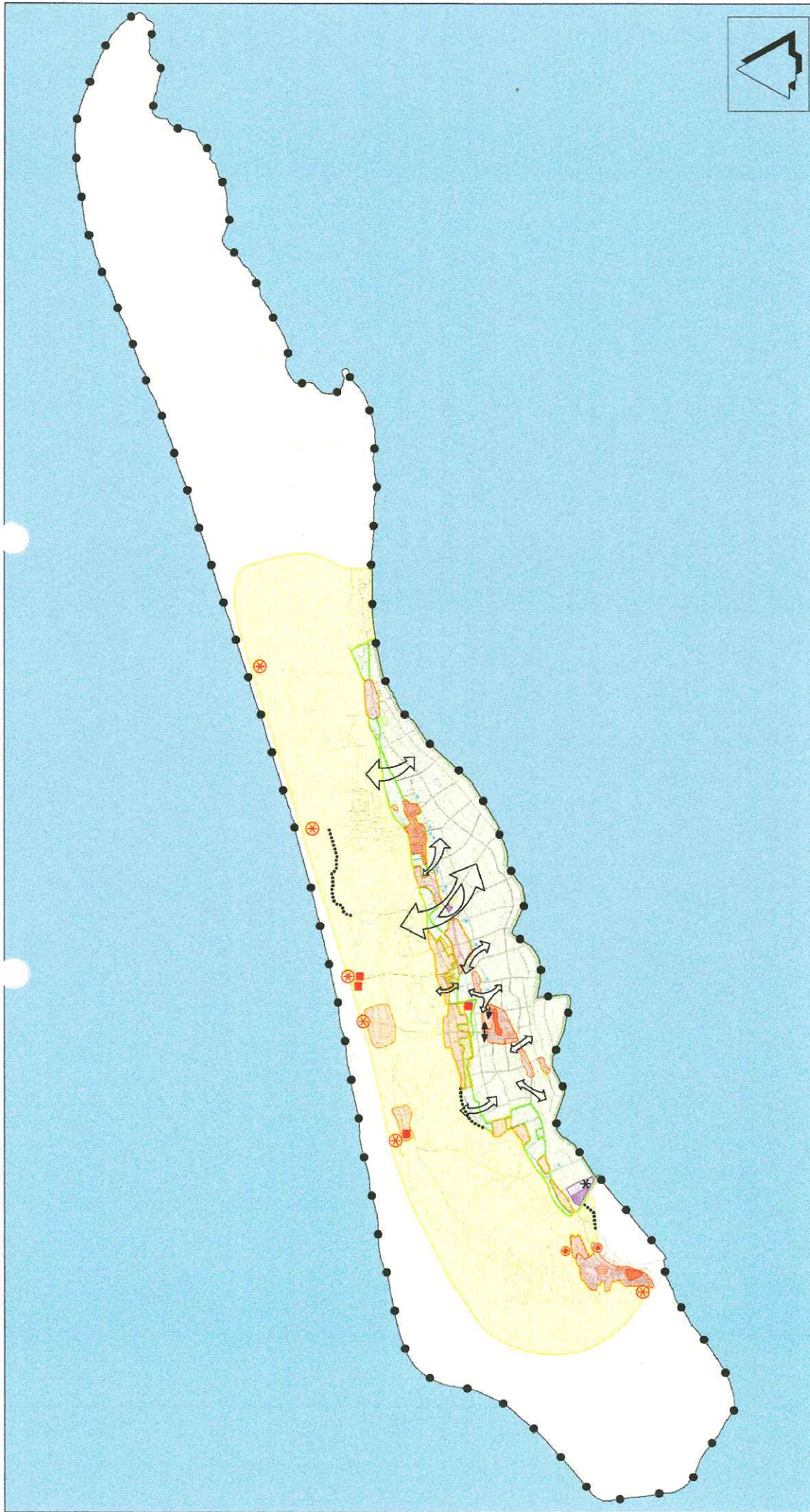
Op 27 januari 2004 is de **Kadernota Streekplan Fryslân 2005-2015** vastgesteld door de Gedeputeerde Staten van Fryslân. De nota biedt een kader voor het Ontwerp Streekplan. In de kadernota is een aparte paragraaf gewijd aan de positie van de Waddeneilanden. De Provincie pleit ervoor dat de waddeneilanden een lange termijn visie opstellen op de ruimtelijke ontwikkeling. De Provincie stelt voor hierin de verruiming van dijkkringgebieden aan de orde te stellen. Wat betreft natuur wordt bevordert de natuurdoelen af te wegen ten opzichte van een lange termijn perspectief voor wonen, werken en recreatie. Daarbij zouden duurzaamheid en een blijvend sociaal-economisch ontwikkelingsperspectief het centrale uitgangspunt moeten vormen.

De landbouw op de waddeneilanden (m.u.v. Vlieland) is beeldbepalend. In de Kadernota wordt aangegeven dat er voldoende ruimte moet zijn voor schaalvergroting en tegelijkertijd moet het landschap herkenbaar blijven. Het gehele gebied van de polder wordt aangeduid als beheersgebied met agrarische functie.

Er wordt ruimte geboden voor de opvang van de woningbehoefte van mensen die sociaal of economisch aan het eiland gebonden zijn. De Kadernota geeft aan dit 'maatwerk' per eiland betekent. De Provincie wil samen met de eilandgemeenten een systeem van woningtoewijzing ontwikkelen.

Om de positie van recreatie en toerisme op de waddeneilanden te kunnen behouden wordt er ruimte geboden voor kwaliteitsverbetering van recreatieve voorzieningen. De recreatiedruk dient afgestemd te worden op de bijzondere waarden van de eilanden. Dit houdt in dat er in principe geen ruimte is voor nieuwe grootschalige uitbreiding van verblijfsrecreatieve capaciteit.

VERKLARING

- strand, zandplaten, kwelders en wadden
- duningebied / bossen
- polder
- dorpsgebied
- dorpslocatie
- uitbreidingslocaties
- gebied waarbinnen incidentie nieuwbouw zou kunnen plaatsvinden
- recreatieve verblijfsconcentraties (exclusief de dorpsgebieden)
- gebied van kamperen en/of zoekgebieden t.b.v. de realisatie van nieuwe voorzieningen
- bedrijventerreinen
- zoekgebied t.b.v. de verplaatsing van agrarische bedrijven
- verschuivingsrichting agrarische bouwpercelen

- localities nieuwe hotels
- localities nieuwe vervangende hotels
- localities (permanente) strandpaviljoens
- oriënteringsroutes Middeland
- nieuw aan te leggen en te verleggen fietspad
- in stand te houden / te versieren (elzenhagen, bossen en natuurgebieden)
- belangrijk visueel-ruimtelijk relatie
- plangebied

GEMEENTE TERSCHELLING

Structuurplan "Terschelling voorbij 2000"

schaal 1:50.000
code 95-64-05
25-10-01

burolijn bv
sintma stads
rengersweg 98
9621 JH Terschelling
tel. 059 262525*
fax 059 264400
e-mail info@burolijn.nl
internet http://www.burolijn.nl

get. JST
formaat 410 x 580 mm

In de **Nota Natuurbeheer** zijn een drietal beheersstrategieën onderscheiden:

1. nagenoeg of begeleid natuurlijk beheer;
2. halfnatuurlijk beheer;
3. multifunctioneel beheer.

In het algemeen zijn de oost- en westkanten van de eilanden als begeleid- en nagenoeg natuurlijke eenheden aangegeven, is het middendeel van het duinmassief halfnatuurlijk en zijn de polders en recreatief gebruikte duingebieden en stranden als multifunctionele ruimtes aangegeven.

In het kader van het **Provinciaal Milieubeleidsplan**, zijn 5 zogenaamde SGB-gebieden (SGB=Stimuleringsregeling Gebiedsgericht Beleid) aangewezen, waaronder het Waddengebied. Het milieubeleid voor waardevolle en kwetsbare gebieden wordt op drie manieren aangepakt:

1. voortzetting aanvullend milieubeleid voor de milieubeschermingsgebieden met kwetsbare functies en waarden (het westelijke deel van Terschelling);
2. voortzetting van de bescherming van milieubeschermingsgebieden met specifieke waarden (heel Terschelling);
3. gericht inzetten van het stimuleringsbeleid in de zogenaamde SGB-gebieden (heel Terschelling).

In de beleidsnota **Recreatie en Toerisme 2002-2010 "Verrassend Fryslân, gastvrij voor toerist en recreant"** wordt het accent op kwaliteit gelegd. Deze kwaliteit moet zich vertalen op allerlei terreinen in de gehele provincie. Zo worden onder andere genoemd aandacht voor inpassing van recreatieve bedrijven in het landschap, een professionalisering van de recreatiebedrijven, tegengaan van versnippering en een betere aansluiting tussen voorzieningen en attracties onderling.

De hoofddoelstelling van het **Structuurplan "Terschelling Voorbij 2000"**

is gericht op een duurzame inrichting en een duurzaam gebruik van Terschelling. Landschap, natuur en herkenbaarheid zijn grensstellende voorwaarden in de ruimtelijke ontwikkeling van menselijke activiteiten rondom de grotere dorpen en de recreatieve verblijfsconcentraties. Bij de overige dorpen en in de polder is er sprake van een harmonieuze ontwikkeling. Op de rest van het eiland ligt bij natuur en landschap het primaat, maar worden menselijke activiteiten niet uitgesloten.

Naast een beschrijving van de huidige situatie, het beleidskader, knelpunten en zoekrichtingen is voor elk thema (natuur en landschap, wonen, werken, recreëren, voorzieningen en verkeer en vervoer) een streefbeeld opgesteld. Samenvoeging en integratie van de streefbeelden hebben geleid tot een plan voor de ruimtelijke en functionele ontwikkelingen op Terschelling voor de komende 10 jaar.

Op dit moment zijn voor het buitengebied van de gemeente Terschelling meerdere **bestemmingsplannen** van kracht. Met name het in 1978 vastgestelde (en in 1989 en 1994 herziene) bestemmingsplan voor "De Polder" en het in 1980 vastgestelde bestemmingsplan voor de "Natuurgebieden", zijn bepalend. Het recent vastgestelde structuurplan vraagt echter om een inhoudelijke vertaling in een planologische regeling voor het buitengebied. Dit en andere ontwikkelingen maken dat de huidige bestemmingsplannen een gedateerd en verouderd karakter hebben gekregen. Op dit moment wordt gewerkt aan het opstellen van een nieuw bestemmingsplan voor het totale buitengebied.

Om de specifieke waterhuishouding van Terschelling in beeld te brengen is een **watersysteemanalyse** opgesteld. De oppervlaktewaterhuishouding wordt geheel gestuurd door neerslag en verdamping en door afvoer via de polder en de duinsloten naar zee. Hierdoor is er 's zomers kans op mogelijke watertekorten en kan 's winters bij ongunstig tij en extreme neerslag wateroverlast ontstaan. Vanwege relatief lage polderpeilen ten opzichte van zeewaterstanden is deze tijdelijke wateroverlastproblematiek op Terschelling eerder en vaker aan de orde dan op de andere Friese eilanden. In de watersysteemanalyse zijn knelpunten gekoppeld aan de functietoekenning van gebieden. De knelpunten liggen in het algemeen vooral op het gebied van hydrologie en waterkwantiteit. Om de knelpunten te kunnen oplossen is uitgegaan van de verwachte situatie in het jaar 2050. De watersysteemanalyse moet de basis vormen voor het formuleren van concrete maatregelen om de genoemde wateroverlast, ook in de toekomst, tot een aanvaardbaar niveau terug te brengen.

3 Ontwikkeling van het eiland

3.1 Introductie

Terschelling is ontstaan door de werking van de zee. Het Terschellinger landschap is dan ook lange tijd bepaald geweest door natuurkrachten en de strijd tegen het water. Vanaf de 20ste eeuw is de invloed van de mens op het landschap steeds groter geworden. Hoewel er veel veranderd is, is in het hedendaagse landschap de relatie met de zee nog duidelijk te herkennen. Traditionele middelen van bestaan waren onder andere de scheepvaart, de visserij, het loods-, betonnings-, reddings- en bergingswezen en wierwinning. De voor het Terschellinger landschap meest relevante middelen van bestaan zijn recreatie en toerisme en de landbouw. Ook de aanleg van bossen en stuifdijken heeft grote invloed gehad op het landschap.

3.2 Bodem

Ontstaansgeschiedenis

De ontstaansgeschiedenis van Terschelling – en die van het hele Waddengebied – is relatief jong. In het begin van het Holoceen, ongeveer 10.000 jaar geleden, begon de zeespiegel wereldwijd te stijgen. In de periode daarvoor hadden opeenvolgende ijstijden veel water in ijs vastgelegd. Door de zeespiegelstijging vulde het Noordzeebekken, dat tijdens de laatste ijstijd vrijwel geheel droog had gestaan, zich met water. Parallel aan de toenmalige kustlijn ontstonden moerassen waar een veenlaag tot ontwikkeling kwam. Door de zeespiegelstijging en de invloed van het zoute water werd de veenvorming aan de kust belemmerd, terwijl het moeras zich aan de landzijde verder uitbreidde. Hierdoor 'schoof' het veengebied als het ware vanuit de diepere delen van de huidige Noordzee steeds verder naar het zuiden en oosten. De vorming van een vrijwel gesloten stelsel van strandwallen, zo'n 5000 jaar geleden, versterkte het proces van veenvorming nog. Het hele huidige Waddengebied was 1000 jaar voor het begin van de jaartelling één groot veenmoeras. Tot aan de vroege Middeleeuwen waren ook de Noord-Friese ondiepten en de westelijke delen van de Waddenzee bedekt met uitgestrekte hoogvenen, die beschermd werden door lange strandwallen. Bij de eilanden Juist, Borkum, Ameland, Terschelling en Vlieland zijn nog restanten te vinden van zulke mariene veenbanken.

Vele veenmoerassen werden tijdens de late Middeleeuwen geërodeerd en stierven af. Er zijn talrijke verhalen vastgelegd over drijvende veeneilanden, soms met nog bomen en vee erop. Na het verdwijnen van deze drijvende veenbanken waren de zeekleigebieden sterker blootgesteld aan overstromingen. Op deze wijze hebben getijbewegingen, extreme weersomstandigheden en de niet aflatende processen van erosie, sedimentatie en productie van organisch materiaal ervoor gezorgd dat de Waddenzee een zeer dynamisch natuurgebied werden. Getij-inhammen en geulen verlegden voortdurend hun loop, wat weer verstrekkende gevolgen had voor de naburige eilanden, kwelders en moerassen en zodoende ook voor de mogelijkheden voor het menselijk bestaan en menselijk ingrijpen.

Zoals gezegd ontstond er langs de Nederlandse kust een stelsel van strandwallen (door de zee gevormde lage ruggen parallel aan de kust), hier en daar onderbroken door een riviermonding of een geul. In de periode 3.000-750 voor Chr. (geologen noemen deze periode het Subboreaal) lagen op de plaats van de huidige Nederlandse kustlijn twee strandwallen. De westelijke strandwal liep langs de Hollandse kust van Alkmaar tot Vlieland. De noordelijke strandwal bevond zich waar nu Terschelling en Ameland liggen. De strandwallen werden gescheiden door het Vlie, een aanzienlijk zeegat dat in latere tijden tot ver in het huidige IJsselmeergebied liep. Het Vlie vormde de verbinding tussen het Almere (dat in de Romeinse tijd het Flevomeer werd genoemd) en de Noordzee. Aan het eind van het Subboreaal vormden zich duinen op de strandwallen. Tussen circa 1500 en 1000 voor Chr. ontstonden de zogenaamde oude duinen, vaak niet hoger dan enkele meters. Hiervan zijn nog restanten op het midden van Terschelling terug te vinden, in het gebied waar de meeste dorpen liggen. In de luwte van strandwal en duinen konden zich wadplaten ontwikkelen.

Vanaf 750 voor Chr. brak het Subatlanticum aan, waarin de invloed van de zee op het noordelijke kustgebied toenam. Dit kwam vooral tot uiting in hevige stormen, waardoor de huidige Waddenzee ontstond. Een deel van het veenpakket werd door de zee weggeslagen. In de luwte achter de strandwallen zette de zee zand en slib af en werden wadplaten en kwelders gevormd. Nog voor het begin van de jaartelling brak de noordelijke strandwal door, waardoor het Koggediep ontstond. Dit zeegat – ook wel het Boorne-zeegat genoemd – lag vroeger veel westelijker dan tegenwoordig: het liep dwars door het huidige eiland Terschelling. Het zeegat werd steeds groter en ontwikkelde zich tot het estuarium van het riviertje de Boorne. Dit estuarium, dat we beter kennen onder de naam Middelzee, begon na het jaar 1000 dicht te slibben en werd geleidelijk door de mens bepodderd en in gebruik genomen. Hierdoor verloor ook het Boorne-zeegat zijn betekenis; het schoof verder naar het oosten. De kern van Terschelling kreeg in die tijd zijn huidige ligging: tussen Vlie en Borndiep. Maar er zou nog heel wat veranderen aan de vorm van het eiland.

Onder invloed van eb- en vloed kreeg het waddengebied in de Middeleeuwen langzamerhand zijn huidige vorm. Toen kwam ook de duinvorming weer op gang. De jonge duinen (ontstaan na 1200) stoven tot rond de 10 meter op. De breedte van het nieuwe duinlandschap varieerde van tientallen meters tot enkele kilometers. De jonge duinen overstoven het grootste deel van het oude duinlandschap en de wadplaten. De vorming van jonge duinen gaat nog steeds door.

Vormveranderingen van het eiland

Terschelling is het enige Nederlandse Waddeneiland dat in de afgelopen vier eeuwen nauwelijks van plaats is veranderd. Wel heeft zowel aan de west- als aan de oostzijde sterke aangroei plaatsgevonden. Aan het eind van de 16^e eeuw was het eiland niet meer dan 15 km lang, terwijl het nu ruim 28 km lang is.

Aan de westzijde van het eiland liep in de Middeleeuwen ten noorden van Stryp een getijdegeul westwaarts richting het Vlie. Aan deze geul, die de naam Schellinck droeg, dankt Terschelling haar naam. De geul slibde in de 13^e en 14^e eeuw dicht, door de ontwikkeling van een nieuw geulenstelsel. De oorspronkelijk zuidelijker gelegen nederzetting West-Terschelling werd in de 16^e eeuw door afslag bedreigd. Door het ontstaan van een aantal zandbanken ten zuidwesten van het dorp veranderde het patroon van geulen. Tussen het duingebied van West en de zandbanken vormde zich een diepe slenk met een sterke ebstroming, de Dellewalslenk. Een groot deel van het duingebied verdween hierdoor in zee, evenals een deel van het dorp. Verschillende waterstaatkundige bouwwerken hebben verdere afslag voorkomen.

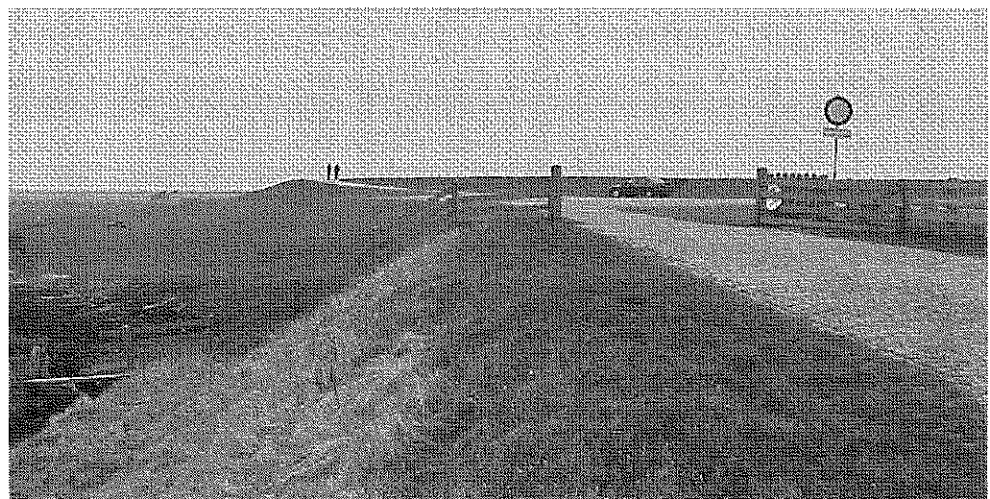
Door het uitschuren van de Dellewalslenk heeft zich echter de baai gevormd waaraan West-Terschelling haar haven dankt.

De belangrijkste aangroei aan de westzijde is die van de Noordsvaarder. In de 17^e eeuw lag deze geleidelijk naar het oosten schuivende zandplaat nog los van het eiland. Rond 1850 begon de vaargeul die tussen de kust en de zandbank lag te verzanden. Hierdoor erodeerde de toenmalige westkust, waardoor een klifkust ontstond. Het Seinpaalduin is hiervan een restant. Uiteindelijk raakte de Noordsvaarder in 1866 met de Robbeplaat vergroeid. De dichtgeslibde slenk die de platen scheidde werd een kwelder die de naam Groene Strand kreeg. In de jaren '20 en '40 van de 20ste eeuw heeft Rijkswaterstaat op de Noordsvaarder stuifdijken aangelegd. Hierdoor zijn de Kroonpolders ontstaan.

Aan de oostzijde van Terschelling vormde Oosterend tot ver in de 16^e eeuw de oostelijke grens van het eiland. Het Koggediep, een ondiep zeegat, scheidde het eiland van de zandplaat Bossant. Dit Koggediep verzandde in de 17^e eeuw waarmee de Bossant aan het eiland groeide. De Eerste Slenk markeert de locatie van het Koggediep. De toenmalige Boschplaat was nog niet zo groot als de tegenwoordige. Door de aanleg van de stuifdijk tussen 1931 en 1937 kreeg de Boschplaat zijn huidige vorm. Recentelijk is de oost-west lopende Cupido's slufte ontstaan. Hierdoor loopt de in het noordoosten van de Boschplaat liggende Cupido's polder tegenwoordig regelmatig onder water. Tegelijk met het ontstaan van de slufte is het eiland zo'n 1,5 kilometer korter geworden.

Langs de zuidkust van het eiland was al in de 16^e eeuw een aaneengesloten waddenzeedijk opgeworpen. Hierachter verdwenen de kwelders en ontstond de polder. Deze dijk heeft in eerste instantie zuidelijker gelegen dan de huidige Waddenzeedijk. Na diverse dijkdoorbraken werden inlaagdijken aangelegd, nieuwe stukken dijk achter de oude doorgebroken of verzwakte dijk. Zo kwam de dijk noordelijker te liggen. Het Ponswiel en Formerumerwiel herinneren nog aan vroegere dijkdoorbraken. De tegenwoordige buitendijkse kwelders bij Stryp, 't Sehaal, De Keag en De Ans lagen ooit binnendijks.

Vanaf het eind van de Middeleeuwen werden regelmatig stukken van de Waddendijk afgeslagen. De dijk was kwetsbaar omdat hij was gemaakt van wier, palen en allerlei ander materiaal dat maar voor handen was. De toestand van de dijk verslechterde in de 18^e eeuw doordat paalworm het houtwerk dat de dijk stutte aantastte. Na de storm van 1825, die een groot deel van de dijk verwoestte, werd de Waddenzeedijk gerepareerd. De overheid bemoeide zich met dit dijkherstel. Het onderhoud van de dijk, dat lange tijd bij de hemriken (zie 3.3 water) en buurschappen lag, werd in 1860 overgedragen aan het Terschellinger waterschap. Eén van de belangrijkste dijkverhogingen vond plaats tussen 1962 en 1968. In het kader van het Deltaplan werd de Terschellinger dijk tussen 1996 en 2001 weer aangepakt. De dijk is vooral verstevigd en het talud is verbreed.

Vanaf het begin van de 16e eeuw is geprobeerd de kwelders ten zuiden van Stryp in te polderen. Na een aantal eeuwen van mislukte pogingen vond de definitieve bedijking van de Stryper of Nieuwlander polder pas in 1858 plaats. De oude zeedijk tussen Kinnum en Stryp (zie foto vorige pagina) werd een binnendijk.

Bodemtypen

Uit de ontstaansgeschiedenis van Terschelling kan worden afgeleid dat met name in de bodemtypes van de Terschellinger polder verschillen bestaan. Het duingebied en de Boschplaat bestaan voornamelijk uit zand. In de Terschellinger polder kunnen de verschillen plaatselijk zeer groot zijn. De 1 meter + NAP lijn markeert de ondergrens van de hoge zandgronden. In de lager gelegen gronden bestaat een sterke variatie aan grondsoorten. Er komt jonge zeeklei voor ten zuiden van Hoorn en Lies en in de Stryper polder of polder Nieuwland. Andere grondsoorten, zoals zandig-venige afzettingen op jong zeezand of jonge zeeklei en zandige kleiafzettingen en jong zeezand op een ondergrond van afwisselende zand- en kleilaagjes, nemen meer oppervlakte in beslag. Hier en daar komt veen voor in de bovengrond. Ten noorden van Midsland en ten zuiden van Halfweg en Hee werd zoetwater uit de duinen opgestuwd, waardoor veenvorming optrad.

De meest dominante vorm van grondgebruik is grasland.

Reliëf

De grootste hoogteverschillen die op Terschelling worden aangetroffen, zijn te vinden in de duinen. Daarnaast zijn ook in het relatief vlakke polderlandschap kleinschaliger vormen van reliëf in het landschap terug te vinden. Het gaat zowel om voormalige geulen en platen die met kweldervorming te maken hebben als om opduikingen van oude duinen. Voorbeelden van deze laatste vorm zijn de onbewoonde terpen ten oosten van Stryp en ten zuidwesten van Kinnum. De meeste delen van het polderlandschap zijn onder invloed van het agrarisch gebruik, met name de eerste ruilverkaveling van 1946-1950, geëgaliseerd. Hier en daar, bijvoorbeeld bij Hoorn, zijn echter percelen te vinden waar dit kleinschalige reliëf nog te zien is.

3.3 Bewoningsgeschiedenis

Hoewel incidenteel al vóór het begin van de jaartelling bewoning in het Waddengebied heeft plaatsgevonden, zijn vanaf de achtste eeuw op Terschelling nederzettingen ontstaan. De eerste bewoners hebben het eiland aan de oostkant betreden. Ze vestigden zich op de twee aanwezige zandruggen (restanten van de oude duinen) en leefden van het land en de zee. Op de zuidelijke zandrug ontstonden de nederzettingen Kinnum, Stortum en Stryp (Stryp) (later ook Baaiduinen); op de noordelijke zandrug Hee, Midsland, Landerum en Formerum. De dorpen Lies, Hoorn en Oosterend liggen op uitlopers van het duingebied. Het dorp West-Terschelling is pas later ontstaan. Het ligt aan de voet van een hoge duin op het westelijk uiteinde van het eiland, aan een baai die aan het eind van de Middeleeuwen is ontstaan door het uitschuren van de Dellewalslenk. Het economische en politiek-bestuurlijk zwaartepunt heeft lange tijd op het oostelijk deel van het eiland gelegen. De belangrijkste zeevaartroutes liepen door het Koggediep langs Oosterend. In de loop der eeuwen verschoven de maritieme activiteiten naar West-Terschelling. Het Koggediep verzandde en Oosterend was niet langer strategisch gelegen. Tegelijkertijd werd het Vlie steeds drukker bevaren.

Vanaf de late Middeleeuwen was West een belangrijke ankerplaats voor schepen, de haven dateert uit 1826. Westelijk Terschelling werd steeds meer een maritiem centrum terwijl het agrarische centrum op het oostelijk deel van het eiland lag. Vanaf het eind van de 19^e eeuw raakte de zeilscheepvaart in verval. Het opkomend toerisme bracht nieuwe economische mogelijkheden.

Op Terschelling werden de inkomsten uit de landbouw vroeger aangevuld met andere vormen van bedrijvigheid: koopvaardij, visserij en walvisvaart waren hier belangrijke activiteiten. De commandeurshuizen en de walvisbotten in de dorpen op de eilanden herinneren hier nog aan. En daarnaast speelden uiteraard jutton, stropen en smokkelen een rol.

Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw was de Waddenzee een van de drukste transportroutes van Europa, met 3000 tot 5000 scheepsbewegingen per jaar. Het internationale transport werd voornamelijk uitgevoerd door grote schepen die vanaf de eilanden vertrokken en naar de grote buitenlandse rivierhavens zeilden, zoals kraken, hulken, karvelen, galjoten, fluitschepen en pinassen. Bij de kustvaart echter moest men gebruik maken van kleine vaartuigen die in ondiep water konden varen. Deze kleine schepen hadden een laadvermogen van niet meer dan 20 tot 40 ton.

Op de rede van Terschelling konden de producten worden overgeslagen naar grotere schepen of juist naar de kleinere lichters en schuiten die de ondiepe riviermondingen en de Zuiderzee konden bevaren. In de zestiende en zeventiende eeuw vormde Terschelling de thuishaven van tientallen koopvaardijschepen, die wellicht ook voor de visserij werden gebruikt. Er vestigden zich vele zeevaarders en loodsen.

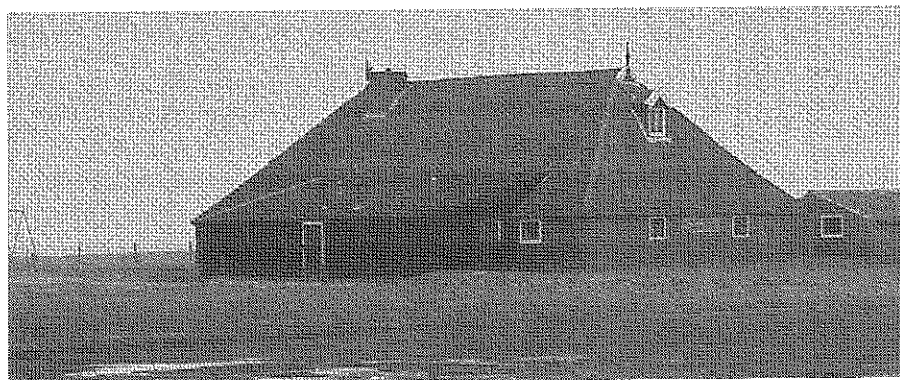
De strategische ligging aan een drukke scheepvaartroute had echter ook nadelen; regelmatig raakte Terschelling verwikkeld in oorlogshandelingen. Uit 1374, 1396, 1499 en 1666 is bekend dat invallers het eiland brandschatten. Laatstgenoemde keer waren het de Engelsen, die eerst de vloot van 168 koopvaarders in brand staken, en daarna het dorp West-Terschelling. Vandaar dat op geen enkele huis in het dorp een ouder jaartal valt aan te treffen. Dat het dorp, evenals overigens een aantal andere plaatsen op de eilanden en langs de kust van het vasteland, van de voorspoed in de Gouden Eeuw profiteerde, is nog altijd duidelijk zichtbaar aan de aanwezigheid van de karakteristieke commandeurswoningen, de huizen van de toenmalige scheepskapiteins. Nog in 1874 leverde Terschelling het grootste aantal zeelieden voor de Nederlandse koopvaardij. Pas toen de zeilvaart werd verdrongen door de stoomscheepvaart kwam aan deze bijzondere positie een einde.

Zeewierwinning

Een bijzondere activiteit was de oogst van zeewier. Aanvankelijk was de belangrijkste toepassing van wier (eigenlijk moeten we spreken van zeegras, *Zostera maritima*) het fabriceren van wierriemen voor de versterking van dijken. Het wier werd in dikke matten bijeengebonden en als een kussen over de dijken gelegd, vastgehouden met een houten beschoeiing. Het taaie wier fungeerde als golfbreker en bood op die manier bescherming aan de dijk. Het grote probleem was alleen dat de wierriemen wel eens ondermijnd werden door de golfslag, waardoor de matten voorover in zee vielen. Toen ook nog eens de paalworm zijn intrede deed en de houten beschoeiingen bijna niet meer onderhouden konden worden raakte het bouwen van wierdijken in onbruik. Omstreeks 1830 begon men wier op andere manieren toe te passen. In de meubel- en matrassenindustrie, voor het merendeel in België en Frankrijk, ontdekte men de voordelen van wier als vulmateriaal. Het werd gebruikt als geluidsisolering in woningen en zelfs als anti-reumamiddel. De vraag naar wier nam toe en de prijzen stegen zodanig, dat de wierwinning een belangrijke bron van inkomsten werd op het eiland.

Het zeewier werd gewassen en gedroogd, daarna opgeslagen in wierschuren en vandaar verder getransporteerd, vooral naar Wieringen, het belangrijkste centrum van de wierbewerking. Vroeger werd alleen maar wier gevisst, dat wil zeggen dat men losgeslagen pakketten wier verzamelde en in het schip laadde. In de 19- eeuw begon men echter met het wiermaaien. Dit had te maken met de hogere kwaliteitseisen die in de meubelindustrie aan het wier werden gesteld. Gemaaid wier was van betere kwaliteit: het bevatte minder verontreinigingen en was in gedroogde vorm veerkrachtiger. De maaiperiode begon eind juni en eindigde zo'n zes weken later, half augustus. De schepen voeren naar de wervelden, gingen voor anker en de netten werden uitgezet. De maaiers trokken hun broekleerzen aan (een broekpak bestaande uit broek en laarzen uit een stuk) en stapten met hun zeis overboord. Gemiddeld stonden ze tot hun middel in het water. De maaiers waadden naar het werveld en begonnen te maaien, tegen de stroom in met hun rug naar het schip. Het gemaaid wier dreef dus vanzelf naar de netten. Daar werd het met de wierhaak aan boord getrokken. Een wierhaak was een soort van tweetandige hooivork waarbij de tanden haaks op de steel stonden.

Het wier werd vervolgens gedroogd op de dijk of op een stuk land. Als het wier vaal verkleurd was volgde de volgende stap in het arbeidsintensieve verwerkingsproces.

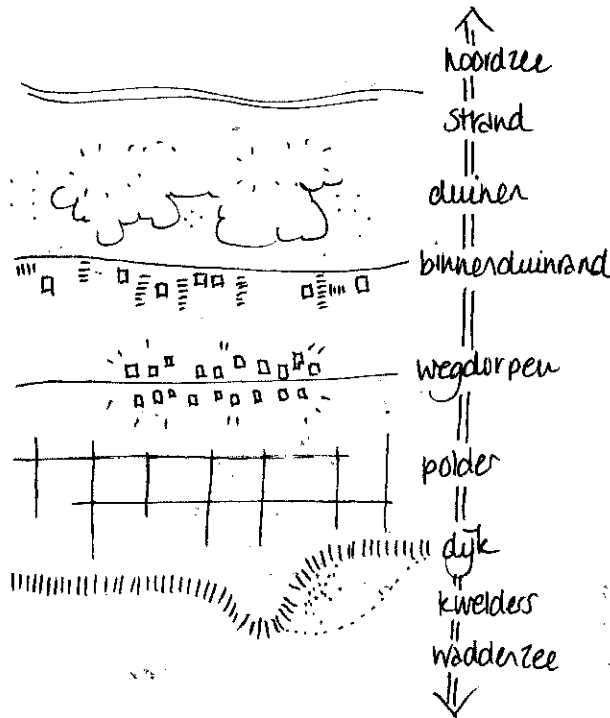

Wanneer het wier droog en vaal was begon het zogenaamde versen. Dit was het uitspoelen van het zout dat in het wier zat. Het zout moest eruit omdat het gedroogde wier anders heel snel weer vocht zou opnemen. Het uitspoelen gebeurde in sloten, meestal in de lager gelegen delen van het eiland. Het versen was een karwei dat vrij nauwkeurig mikte. Deed je het te kort dan bleef er zout achter, deed je het te lang dan werd het wier verzadigd met "muurk", de ijzeroerverbinding in de sloten die er voor zorgde dat het wier zwart verkleurde. In beide gevallen ging de kwaliteit van het wier achteruit. Als het wier voldoende ontzilt was volgde er weer een proces van drogen, keren en nog eens drogen. Als het wier droog genoeg was ging het op hopen om uit te broeien. Nu pas was het wier klaar om gewogen en in balen geperst te worden. Dit gebeurde in de wierpakhuizen (ook wel wierschuren genoemd) waar de wierpers stond opgesteld: een soort van grote kaaspers waarbij het wier in een soort van kist werd gestopt; daarna vervolgens werd het wierpakket met een lier in elkaar geperst tot een pak van ongeveer 100 pond. De wierschuur bij Oosterend herinnert nog aan deze activiteit.

4 Huidige landschap van Terschelling

4.1 Algemeen

Het huidige landschap laat nog veel zien van de ontstaansgeschiedenis die hiervoor beschreven is. Basis voor de ruimtelijke structuur van het eiland ligt in de duidelijk geleding van het eiland, zowel noord-zuid als west-oost.

Op basis van het huidige landschapsbeeld worden op het eiland de volgende landschapsonderdelen onderscheiden (van noord naar zuid):

- strand
- duinlandschap
- landschap van de binnenduinarand
- (weg)dorpenlandschap
- polderlandschap
- kwelderlandschap
- wad

De geleding van west naar oost wordt vooral gezien in een overgang van cultuur naar natuur en van intensief naar extensief. Deze wordt beschreven in hoofdstuk 5 aan de hand van verschillende thema's.

4.2 Strand

Identiteitsdragers

- fijn wit zand
- zee
- vlakten
- grootschalig

De wind en de zee maken dat het strand vele gezichten heeft. De grootschalige zandvlakte met hier en daar voorwerpen die de zee brengt zorgt ervoor dat het strand een grote aantrekkingskracht heeft op de bewoners en de bezoekers van Terschelling.

Het Terschellinger strand kenmerkt zich door een grote breedte; bij eb is het strand enkele honderden meters breed.

Aan de westzijde van Terschelling ligt de Noordsvaarder. Eens was de Noordsvaarder een zandbank, maar door oostwaartse verplaatsing is de zandbank vast komen te liggen aan het eiland en behoort het tot het strand van Terschelling.

Het strand is via een vijftal wegen te bereiken. Op het strand, aan de voet van de duinenrij, zijn tevens een vijftal strandpaviljoens te vinden. De meeste van deze strandpaviljoens zijn alleen in het voorjaar, de zomer en het herfst (van april tot november) geopend.

4.3 Duinlandschap

Identiteitsdragers

- duinen
- helmgras
- weilandjes
- bossen
- plakken
- duinmeertjes

Het eilandgevoel wordt mede veroorzaakt door de uitgestrekte duinen op Terschelling. Vanouds werd het duingebied door de boeren van Terschelling gebruikt om er de schapen en geiten te weiden. Ook werden er plaggen gestoken voor gebruik in de stal (om te mengen met de mest en op zo'n manier extra organische stof te verkrijgen om de akkers te bemesten) en werd er – uiteraard – zand gewonnen. Kruidwilg of rieten werden gebruikt voor brandhout en duinversteving.

Ook tegenwoordig hebben sommige dorpen een eigen plek in het duingebied waar de inwoners voor eigen behoefte zand kunnen halen.

Ook al was het gebruik van het duingebied vroeger nogal extensief, toch hadden de begrazing en het plaggen tot gevolg dat het vegetatiedek aangetast werd en er op grote schaal verstuiwingen plaatsvonden. Dit heeft tot de ondergang van verschillende buurschappen geleid.

Een bijzonder gebruik van het duingebied vinden we in de buurt van West-Terschelling. De inwoners van dit dorp maakten vanouds van de lage plekken in het duingebied gebruik om er groenten te telen. De bewoners van West-Terschelling waren meestal arm en konden het zich niet permitteren om voedsel te kopen. Bovendien hadden de boeren van Oost-Terschelling nauwelijks productie genoeg om te verkopen. De bewoners van West waren dan ook genoodzaakt om delen van de duinen in cultuur te brengen om zelf voedsel te verbouwen. Rondom West-Terschelling was nauwelijks poldergrond beschikbaar. De landjes werden op alle mogelijke manieren omheind om ervoor te zorgen dat de konijnen er niet bij konden komen. We kennen dit kleinschalige gebruik van het duingebied op verschillende plaatsen in Nederland, zoals bij Egmond en bij Zandvoort. Staatsbosbeheer, de eigenaar van het duingebied, verhuurt de landjes nog steeds aan West-Terschellingers.

Het westelijke en centrale deel van het duingebied bestaat uit verschillende reeksen hoge duinen, gescheiden door grote, vrij laag gelegen duinvlaktes (plakken) en duinvalleien. De reeksen hoge duinen liggen aan de noordkant van het duingebied, bij de overgang naar het strand. Ze zijn hier ten dele spontaan ontstaan, maar voor een deel zijn ze ook door de mens geïnitieerd. De aanleg van stuifdijken heeft er namelijk voor gezorgd dat er flinke (tot bijna 20 meter hoogte) duinen zijn ontstaan. De hoogste duinen op het eiland liggen echter op de rand van de duinen en de binnenduinrand. Ze markeren de overgang van het duingebied naar de polder. De duinen zijn hier hoog opgestoven door het plaggen en het te intensieve beweiden. Het proces van verstuiwen is begonnen in de Late Middeleeuwen en is doorgegaan tot in de 20^e eeuw, toen het duingebied voor een belangrijk deel is vastgelegd door de bebossingsprojecten van het Staatsbosbeheer. De plakken, de lagere delen van het duingebied, zijn over het algemeen tamelijk vochtig. Sommige bevatten permanente duinmeertjes, andere staan in de winter en het voorjaar onder water en drogen in de zomer geleidelijk op. Deze vochtige laagten bleken een goede groeiplaats te vormen voor de cranberry. Volgens de overlevering is deze veenbessoort hier terechtgekomen in een aangespoeld vat. De teleurgestelde vinder, die een geestrijkere inhoud had verwacht, gooide de bessen weg. De zaden vonden in de vochtige, voedselarme bodem een goede plek om te kiemen.

In het oostelijke deel van het eiland is de aanleg van Scherm, de lange stuifdijk van de Boschplaat. Er zijn dan al oude duintjes (1^e, 2^e, enz). In eerste instantie wilde men een stuifdijk maken vanaf paal 20 naar de 1^e duintjes en dan verder oostwaarts. Deze stuifdijk is echter verloren gegaan; de restanten worden 'Oude Scherm' genoemd. De oude duintjes zijn waarschijnlijk ontstaan op wrak(hout).

4.4 Binnenduinrand

Identiteitsdragers

- beslotenheid
- elzensingellandschap
- kleinschalig gebruik zoals weilandjes met paarden/geiten
- veel recreatie
- bosranden
- duinen
- vergezichten richting de polder tussen de elzensingels door

Met de binnenduinrand wordt de zone ten zuiden van het duingebied bedoeld. Vanouds was het gebied in gebruik als bouwland en als weiland, waarbij de akkers en de weidepercelen in een mozaïek door elkaar lagen. Houtsingels, voornamelijk bestaande uit elzen, vormden de perceelsscheidingen.

Op Terschelling komen veel elzensingels voor. Een elzensingel is een smalle rij bomen en struiken, die voornamelijk bestaat uit elzen, langs een greppel of sloot. De singels waren van hoofdzakelijk van belang voor het breken van de wind. Ook dienden zij als veekering en ze hadden ook een functie bij het onttrekken van water uit de bodem. Vanuit het duingebied trad namelijk veel kwel aan de oppervlakte, waardoor de omstandigheden af en toe ongunstig waren voor een goede opbrengst. In de periode waarin de waterbeheersing nog te wensen overliet was de extra verdamping, waar de singels voor zorgden, voor de boeren zeer welkom. Uiteraard benutte men de singels ook voor het winnen van geriefhout. De bomen werden vaak in de slootkanten geplant. Hier was het vochtiger en zo kon de kostbare landbouwgrond zo efficiënt mogelijk worden gebruikt. De sloten worden dan ook wel 'takkesloten' genoemd. Omdat de boer verschillende diktes hout nodig had, werd een uitgekiend beheer gevoerd. Hij zorgde er voor dat er altijd op zijn bedrijf bomen en struiken van verschillende ouderdom aanwezig waren. Dit noemen we hakhoutbeheer, waarbij verdeeld over het gebied of over de eigendommen van de boer, jaarlijks een deel van de singels tot aan de basis van de stammen wordt teruggezet. In het gebied zijn hierdoor elzensingels van alle leeftijdsclassen aanwezig, van recent gekapt tot aan de oogstbare leeftijd van 20 tot 25 jaar. Ook hadden de elzensingels op Terschelling functie als kering tegen het opstuivende zand (takketuun). De aanvoer van kwelwater zorgde ervoor dat de laagste delen van de binnenduinrand te nat waren voor intensief agrarisch gebruik. Dit was bijvoorbeeld het geval in de Mastenbroeken, een laagte ten noorden van Midslân en Baaiduinen. Lange tijd was dit gebied uitsluitend in gebruik als hooiland; pas tijdens de naoorlogse ruilverkaveling is de grondwaterstand verlaagd en kon er intensiever geboerd worden. Tegenwoordig is een deel van de Mastenbroeken in eigendom van Staatsbosbeheer en worden de oorspronkelijke terreinomstandigheden en het oude beheer weer in ere hersteld.

De zwarte els is de meest voorkomende boomsoort in de elzensingels. We vinden er echter ook andere soorten bomen en struiken, zoals eenstijlige meidoorn, eik, schietwilg, berk, sleedoorn, es, vlier, vuilboom en lijsterbes.

In en rond de elzensingels komen veel diersoorten voor. Doordat de singels altijd grenzen aan percelen met een agrarisch gebruik, zijn er zowel dieren te verwachten die profiteren van die agrarische activiteiten alsook dieren die het alleen van de singel moeten hebben.

Tegenwoordig hebben elzensingels ook een andere functie: ze onttrekken de verblijfsrecreatie aan het oog.

Deze zone tussen het duinlandschap en de open polder wordt gekenmerkt door kleinschaligheid en beslotenheid. Terwijl vroeger kleinschalige landbouwkundig gebruik centraal stond, zijn nu de vele recreatiewoningen beeldbepalend. Ten westen van het Koreabos en bijvoorbeeld tussen Formerum-Noord en Lies is het kleinschalige landbouw karakter nog zichtbaar in deze zone. Op het fietspad, dat over bijna de gehele lengte van het eiland loopt, rijd je over de grens tussen de uitgestrekte duinen en 'bewoonde wereld'. Aan de noordzijde wisselen duinen, meertjes en bossen het beeld af en aan de zuidzijde bepalen weilandjes met paarden, recreatiewoningen, stacaravans en het open weidse polderlandschap het zicht. De zone richting de polder wordt ook wel elzensingellandschap genoemd. Vroeger werden de elzensingels gebruikt als erfafscheiding en als hakhout. De takken van de elzensingels werden ook gebruikt om schermen te maken ter bescherming tegen stuifzand. Nu dienen de singels nog steeds als afscheiding, maar worden ook veelal gebruikt om kampeerterreinen te verhullen en te beschutten tegen de wind. Op een aantal plekken worden coniferen ingezet voor ditzelfde doel, dit geeft veelal een minder fraai aanzicht.

De elzensingels verkeren niet overal op het eiland in een zelfde staat. Het afzetten van de elzen na ongeveer 15 jaar zorgt voor een dichte gesloten singels. Vooral bij kampeerterreinen en op plekken waar de singel dient als afscheiding zie je dit beeld terug. Op plekken waar de functie enigszins verdwenen is komen meer open singels voor waarin veel boomvormers de boventoon voeren. Ook langs wegen in de binnenduinrandzone zie je dat veel elzen uitgegroeid zijn tot bomen. Aantrekkelijk hierbij is dat je vanaf de weg toch zicht hebt op het omringende landschap.

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

4.5 Polders en kwelders

Identiteitsdragers polder

- openheid
- harde beëindiging van de polder door de waddendijk
- landbouwkundig gebruik
- enkele boerderijen en eendenkooien als puntverdichtingen in de openheid
- reliëf in de percelen en huisterpen
- lage ligging

Identiteitsdragers kwelders

- “aangespoeld land”
- vlaktes
- dynamiek

Het landschap van de polder van Terschelling is zeer karakteristiek voor het eiland en herbergt nog veel waarden in zich. Het landschap is afwisselend door de afwisseling van bosjes, eendenkooien en dorpen in een groot open gebied en bij elk uitzicht zie je de strakke waddendijk op de achtergrond.

De Terschellinger polder is de plek waar de natuurlijke wordingsgeschiedenis, het gebruik van het gebied door de mens en de natuurwaarden op een spectaculaire manier met elkaar vervlocht zijn. Het gebied is bijzonder gevarieerd door de kleinschalige reliëf verschillen. We vinden er zandkopjes van de oude strandwal, laagten en restanten van kreken en geulen, en door de mens opgeworpen hoogten: de twee stinswieren en een aantal grotere terpen. De mens heeft zich aan de terreinomstandigheden aangepast door de hogere zandwelvingen te gebruiken om de huizen en boerderijen te bouwen en de akkers aan te leggen. De lager gelegen terreingedeelten werden gebruikt als al dan niet gemeenschappelijke weide of als hooiland. Ook de percelering vertoonde vroeger duidelijke verschillen: strookvormige percelen op de hogere delen, onregelmatige blokken in de lagere.

Behalve in landschappelijk opzicht is het gevarieerde landschap op de overgang van de oude strandwal naar het zeekleigebied buitengewoon waardevol als broedgebied voor weidevogels. We treffen er onder meer Kievit, grutto, scholekster en tureluur als broedvogel aan.

De belangrijkste functie van de polder is de landbouw. Zeer intensief is deze landbouw niet, de landbouw heeft wel een belangrijke rol in het landschapsbeheer van de polder, omdat de landbouwer zorgt voor het behoud van het open karakter van de polder.

Noordwestelijk van de hoek Hoofdweg/Badweg, na West aan Zee, lag ooit een buurschap Stattum. Het gehuchtje is in de 18^e eeuw verdwenen onder stuivende duinen. Op ongeveer dezelfde plek heeft Staatsbosbeheer nu een uitkijkpunt ingericht.

Bij het buurschap Hee is duidelijk te zien dat de huizen zijn gebouwd op een hoger gelegen plek. Tot 1949 lag er tussen deze verhoogde plek en de waddendijk een inlaagdijk, de Heese dyk. Alles aan de oostelijke kant van deze dijk werd gerekend tot Oost-Terschelling.

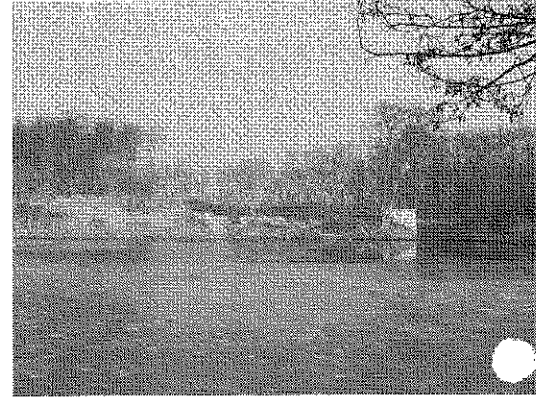

In de polder is op verschillende plekken reliëf te vinden. Boerderij Horp ligt eenzaam op een verhoging in het landschap. Maar ook de boerderijen daar schuin tegenover (Kaart) liggen hoger in het landschap, in tegenstelling tot het naastgelegen dorp Baaiduinen. Dit is het jongste dorp van het eiland en ligt beduidend lager dan de rest van de bebouwingen.

Zeer bijzonder is het microreliëf in de percelen van de polder. Dit reliëf is tot stand gekomen bij de ontwikkeling van de polder waarbij kwelders (aangeslibde grond) zijn ingepolderd. Bij de tamelijk rigoureuze werkzaamheden in het kader van de ruilverkaveling is veel van het oorspronkelijke landschap veranderd en zijn de verschillen in inrichting en vormgeving van de onderscheiden terreindelen voor een belangrijk deel verdwenen. Maar niet alle kwaliteiten hebben het onderspit gedolven. Niet overal zijn de kleinschalige hoogteverschillen geëgaliseerd. We vinden nog tal van percelen met microreliëf, bijvoorbeeld ten zuiden van Hoorn en Lies. Hier is de situatie te zien die vroeger in het hele Fries-Groningse terpengebied aanwezig was: oneffen, hobbelige percelen met hogere delen en met restanten van geulen en prielen erin. Deze situatie is zeldzaam geworden in ons land.

Zeer karakteristiek zijn de eendenkooien in de polder. De door bomen omgeven kooiplas of kolk vormt een duidelijk herkenningspunt in de openheid. De bomen bieden beschutting waardoor het aangenaam wordt voor eenden om daar te komen rusten en zoet water te kunnen drinken. In totaal zijn er nog zeven eendenkooien op het eiland, hiervan liggen er drie in de polder. De andere vier liggen in het gebied de Grië. Vijf van de kooien zijn geregistreerd: Landerumerkooi, Takkekooi, Jan Willemskooi, Horrekooi en

Rimkeskooi. De registratie van de kooi is op verzoek van de eigenaar en is telkens voor 5 jaar. Voorwaarde is dat de kooi 1 april 1984 geregistreerd was en de kooi 1 vangpijp vangklaar heeft. De Hoornerkooi is een gerestaureerde kooi. Deze kooi is van Staatsbosbeheer en laat de bezoeker een helder beeld zien van een eendenkooi en hoe deze werd gebruikt.

De Stryperpolder heeft een bijzondere geschiedenis. Het stuk kwelder, in de vorm van een driehoek is omstreeks 1600 bedijkt door een zomerkade. Na diverse dijkdoorbraken en herstel van de dijk werd pas in midden 19de eeuw een dijk gelegd die sindsdien niet meer door de zee is opgeslokt. Bij de eerste dijk waren er nog uitgestrekte kwelders aanwezig aan deze zijde van het eiland, nu ligt in de oksel van de Stryperpolder een klein kweldergebiedje. De omvang kwelder bij Stryp is al vele jaren hetzelfde, er komt niets bij en er gaat niet af. Kwelders als de Ans en 't Sehaal verliezen terrein. Dit geheel natuurlijke proces heeft door de eeuwen heen steeds gezorgd voor landaanslibbing en landafkalving. Het laat dan ook heel mooi de cultuurhistorie van de strijd tegen het water zien.

Op Terschelling treffen we zeven eendenkooien aan, drie polderkooien en vier op de Grië. Hiervan zijn nog 5 geregistreerd (in werking). Er zijn vroeger meerdere kooien geweest. De kooien op de Grië zijn relatief jong: de Jan Willemskooi, de Horrekooi en de Rimkeskooi dateren van na 1861. Alleen de Takkekooi is ouder, deze is aangelegd in 1666.

Eendenkooien zijn typisch Nederlands landschapselementen. De eendenkooi bestaat uit een vijver, de kooiplas, en één of meer vangpijpen. Het geheel wordt omgeven door het kooibos, een soort moerasbos voor rust op de plas en als bescherming tegen de wind. De oppervlakte is gemiddeld 1 à 2 ha. Eendenkooien zijn vanginrichtingen voor wilde eenden en andere eend-achtigen, zoals talingen en pijlstaarten. Het vangen van de eenden is een vorm van lokjacht. Met behulp van de permanent in de kooi aanwezige tamme kooi- of staleenden lokt de kooiker de wilde eenden in de kooi en uiteindelijk in de vangpijp. Het kooibedrijf heeft een duidelijke cultuurhistorische traditie en waarde. Rust en stilte zijn van groot belang. De kooien op Terschelling hebben specifieke kenmerken. Ze zijn van het zo genoemde Hollandse type, dat wil zeggen dat er alleen lokeneenden gebruikt werden en geen lokhond, dit in tegenstelling tot de Friese kooien. De kooien op de Grië afzonderlijk bedijkt om bij hoog water het zoute water buiten de kooi te houden. De kooien zijn ingericht als Wilde eendenkooi en Smientenkooi met beplanting aan de noordzijde, en lage begroeiing aan de zuidzijde. Smienten en Pijlstaarten kunnen dan vanaf het wad gemakkelijk naar de kooiplas worden gelokt.

Eendenkooien zijn zeldzame, oude landschapselementen. Bovendien zijn het rust- en natuurgebieden van internationale allure.

Rondom de kooi kunnen twee soorten rechten van kracht zijn. Het kooirecht is het recht om eenden te mogen vangen. Het afpalingrecht is het recht om een cirkelvormig gebied af te bakenen waarbinnen de rust niet mag worden verstoord. Op Terschelling geldt geen afpalingsrecht. Eendenkooien hebben een duidelijke relatie met de natuurlijke terreingesteldheid. We vinden ze vooral in de lage, natte delen van Nederland, in vogelrijke gebieden en het liefst op de trekroutes van vogels. Er kunnen drie typen onderscheiden worden op grond van de ligging: zeekooien, rivierkooien en veld- of binnenkooien. Omdat de kooien veelal in de open graslandpolders liggen zijn de kooibossen opvallende en karakteristieke elementen. In de duingebieden vormen ze groene contrasten in de glooiende randen van het duingebied.

Veel kooien zijn inmiddels verdwenen. Andere zijn niet meer als kooi in gebruik, maar zijn in het terrein terug te vinden doordat het kooibos, de kooiplas of de structuur van kooiplas en vangpijpen nog aanwezig zijn. Op Terschelling zijn nog overblijfselen te vinden van kooien (kooiplas of bos), o.a. op camping de Kooi bij Hee. In goed werkende kooien werden vroeger aanzienlijke aantallen vogels gevangen, soms vele duizenden per jaar. Tegenwoordig zijn er nog maar enkele vangende kooien in Nederland; de meeste kooien zijn in handen van natuurbeschermingsorganisaties die de kooien vooral gebruiken voor het ringen en vervolgens weer loslaten van de eenden. Dit gebeurt ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek. Op Terschelling zijn alleen de Landerumer kooi en de kooi bij Hoorn in eigendom van natuurbeschermingsorganisaties. De Hoorkerkooi wordt gebruikt voor excursies. De overige vijf eendenkooien zijn in particulier eigendom. Dit eigendom is, anders dan op het vaste land, opgesplitst in aandelen. Door de eeuwen heen zijn zeer kleine eigendomsaandelen ontstaan.

4.6 Dorpen

Identiteitsdragers

- bebouwing in linten langs de hoofdweg
- tussen de bebouwing door zicht op de polder
- ruime erven
- verschillende bouwstijlen
- recreatiebedrijfjes
- weinig bomen

De meeste dorpen op Terschelling zijn streekdorpen. Oorspronkelijk waren de nederzettingen meer zelfstandige eenheden dan tegenwoordig. West-Terschelling en het oostelijk deel van het eiland zijn van elkaar gescheiden geweest door een geul. Ook de dorpen 'om Oost' zijn door geulen en duinbeken gescheiden geweest. De meeste grotere dorpen herbergden naast boeren ook middenstanders, zeelieden etc. De kleinere nederzettingen waren vooral agrarisch.

In de havenplaats *West-Terschelling* is het rijke maritieme verleden in de bebouwing te herkennen. Zo zijn er diverse commandeurswoningen te vinden, waar de rijke kapiteins van de grote vaart en walvisvaart woonden. Sporen van de invloed van de Hollandse steden zijn terug te vinden in de architectuur van sommige woningen en in het voorkomen van trapgevels. De *Brandaris*, die in 1594 afgebouwd werd, is beeldbepalend voor West. De 20ste eeuwse dorpsuitbreiding heeft vooral in noordelijke richting plaatsgevonden. Het nieuwe industrie- en bedrijventerrein ligt ver buiten de dorpskern, net achter de Nieuwe Dijk bij de zuiveringsinstallatie.

Op de plaats waar nu de baai van West-Terschelling ligt, lag vroeger het kweldergebied dat de West-Terschellinger boeren gebruikten. Door het uitschuren van de Dellewalslenk is dit gebied tussen de 16^e en 18^e eeuw grotendeels verdwenen. De boeren namen de Westerpolder in gebruik, het land dat bij de voormalige buurschappen *Stattum*, *Schitterum* en *Wolmerum* hoorde. Ten noorden hiervan is *Halfweg* ontstaan. Vanaf 1860 werden hier boerderijen gebouwd door de boeren van West-Terschelling. De naam *Halfweg* is afgeleid van de hier gelegen herberg, die ongeveer halverwege tussen West en Midland lag.

Bij *Hee* begint het oude Oost-Terschelling. De Heesterdijk, die de grens tussen West en Oost vormde, is tijdens de eerste ruilverkaveling verdwenen. In 1993 is een reconstructie van de dijk gemaakt met het zand dat vrijkwam bij de bouw van hotel *Schylge*. Het dorp bestaat uit enkele boerderijen en is gebouwd op een zandtong. De boerderijen liggen noordelijk van de Hoofdweg. De eerste bewoners van het dorp hebben op hoger gelegen delen ten noorden van de huidige nederzetting gewoond, op de noordelijke zandrug. Dat gebied is nu overstoven door de duinen.

Horp ligt op een zandtong die vanuit het noordwesten uit de duinen komt. De enige boerderij die het gehucht telt ligt op een relatief hoge huisterp op de zuidpunt van de zandtong. Ook de verzameling boerderijen van *Kaart* (Kaard) liggen op een terp. *Baaiduinen* is het jongste dorp van Terschelling. Het is gebouwd in een tamelijk laag gelegen gebied. In 1927 is een vluchtweg naar de duinen aangelegd, zodat de bewoners zich in veiligheid konden brengen bij een eventuele dijkdoorbraak.

Bijzonder bij de lintdorpen zoals Baaiduinen, zijn de doorkijkjes tussen de woningen naar het landschap.

Kinum bestaat uit een paar boerderijen. Het ligt dicht bij de dijk en had dan ook geen hooilanden ten zuiden van het dorp. De mieden (hooilanden) lagen in het moerassige gebied in het noordwesten. Rond Kinum werd vroeger veel graan verbouwd.

Midsland is tegenwoordig het grootste dorp van Oost-Terschelling. Het had een gunstige ligging tussen de westelijke en oostelijke nederzettingen en kon daardoor uitgroeien tot een lokaal centrum. Momenteel is het dorp het toeristische hart van het eiland, in het centrum van het dorp zijn vele winkels en café-restaurants te vinden. De oorspronkelijke kern van Midsland lag ten westen van de kerk. Hier lagen de akkers en de meeste boerderijen. Ten oosten van de kerk, in de lagergelegen straat de Oosterburen, is de bebouwing meer gesloten. Vanuit het dorp liep oorspronkelijk een veedrift naar het noordwesten en een breed pad de polder in. De straatnaam Westerdam herinnert aan de dam die ooit in de slenk tussen Midsland en Stryp heeft gelegen. Sinds de eerste ruilverkaveling werd de hoofdweg van het eiland bij Midsland rondom het dorp geleid, om het centrum te ontlasten. Aan de zuidzijde van Midsland ligt het kerkhof van Stryp (Seerijp) op een verhoging in het landschap. Het dorp Stryp ligt nog een stukje zuidelijker aan de waddendijk.

Stryp (Striep, Suryp of Seeryp) dateert uit de 9^e eeuw. Het is het oudste kerkdorp van het eiland en was lange tijd erg belangrijk. Rond 900 stond op het tegenwoordige Stryper kerkhof een houten kapelletje. Later werd dit vervangen door een stenen gebouw, dat in de 16^e eeuw na een brand is afgebroken. Het huidige Stryp is een (terp)nederzetting met een paar boerderijen. Net achter de dijk bij Stryp ligt een kwelder.

Landerum lag op een geïsoleerde zandbult en werd volledig omsloten door water bij overstromingen. Met name tussen Landerum en Formerum is het hoogteverschil nog goed merkbaar. Hier is ook het restant van een geul te zien. De agrarische bebouwing lag oorspronkelijk ten noorden van de Hoofdweg. In het noorden lagen de akkers.

De oudste bebouwing van *Formerum* lag aan de zuidkant van de tegenwoordige hoofdweg (Oud-Formerum). De akkers lagen ten zuiden van de boerderijen. De burenwanden, smalle paden, liepen naar het zuiden waar het vee geweid werd. Later groeide het dorp uit naar het noorden. De molen van Formerum, de Jacob en Daniel (tegenwoordig de Koffiemolen geheten), is de enige van de drie eilander molens die nog is overgebleven. Formerum bestaat nu uit verschillende delen. Namelijk het noordelijk deel waar vooral veel recreatiewoningen staan, een midden deel waar min of meer het centrum van het dorp is gelegen. Langs de hoofdweg liggen er woonhuizen georiënteerd op de hoofdweg en zuidelijk van de hoofdweg ligt een weg met een verspreid lint (Oud-Formerum), gekenmerkt door oude boerderijen en weilandjes.

Het volgende dorp is *Lies*. Ook dit dorp is weer een typisch streekdorp, met de bebouwing als een lint langs de weg. In dit dorp staat het oudste boerderijtje van het eiland, gebouwd in 1662.

Op Terschelling zijn twee restanten van stinswieren te vinden, bij Oosterend en bij Lies. Beide zijn door het Friese hoofdelingen geslacht de Popma's gebouwd. De stinswier bij Oosterend dateert van omstreeks 1300 en huisveste het steenhuis van de Popma's. In 1330 heeft er ook een huiskapel op gestaan. De heuvel De Worf onder Lies heeft als burchtheuvel gediend. De activiteiten van de Popma's op oost Terschelling duiden op het belang van dit deel van het eiland in agrarisch-maritieme zin.

Schelling, Sceleinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Hoorn is een langgerekt streekdorp. De bebouwing ligt langs de Dorpsstraat. Oorspronkelijk waren het verspreid liggende boerderijen, tegenwoordig is de bebouwing min of meer ononderbroken. Langs de binnenduinrand ligt een nieuwere bebouwingsstrook. Oorspronkelijk lagen de akkers en tuinen van Hoorn ten noorden van de Dorpsstraat. Twee wegen liepen vanuit Hoorn de polder in.

Hierlangs lagen de mieden van het dorp en hier en daar lag er een grotere kavel waar het vee kon grazen. De Nederlands Hervormde kerk van Hoorn stamt uit de 13^e eeuw en is daarmee het oudste nog bestaande gebouw van het eiland.

Oosterend is het laatste dorp van Terschelling en kenmerkt zich ook door een langgerekt lint. Het bestaat uit een aantal verspreid liggende boerderijen, die nu vooral voor het toerisme in gebruik zijn. Vroeger werden deze linten begeleid door bomen (iepen), de boombeplanting is echter nergens meer terug te vinden. Oosteinde was vroeger (voor aanlanding van de Boschplaat) letterlijk het *oostelijk einde* van het eiland. Tussen Hoorn en Oosterend vind je een aantal veldjes met cranberry's (recent aangelegd). Ook in Oosterend is een heuvel in het landschap aanwezig. Het gaat hierbij om een stinswier. Op de heuvel heeft, tijdens de middeleeuwen, vermoedelijk een verdedigingswerk gestaan, ter verdediging tegen vijandige legers of als schuilplek bij hoog water. Vergeleken met de andere dorpen zijn de binnenduinrand en de polder zeer smal.

Door stuivend duinzand en door de agressie van de zee zijn in de loop der tijden een aantal nederzettingen verdwenen. Zo zijn de gehuchten *Schitterum*, *ten oosten van Halfweg*, en *Stattum*, ten noordoosten van West-Terschelling, in de 17^e eeuw door de duinen overlopen. Ook het duingebied tussen Formerum en Hoorn is zo'n 300 tot 500 meter naar het zuiden verschoven, maar hierdoor zijn geen dorpen verdwenen. Aan het eind van de 19^e eeuw werd overigens helmgras aangeplant om het verstuiwen een halt toe te roepen.

De gehuchten *Hierum* en *Allum* lagen ten zuiden van Hee. Zij gingen in de late Middeleeuwen in de zee verloren. *Wolmerum*, dat op de hoek van de huidige Nieuwe Dijk en de Westerdijk lag, is rond 1700 in de zee verdwenen. Ook delen van West-Terschelling, waaronder de oude Brandaris en de oude kerk met kerkhof, verdwenen in de golven. Ten zuidwesten van Kaart lag het gehucht *Stortum*. Het gehucht bleek geen goede plek om te wonen en te boeren, langzamerhand verlieten de bewoners het gehucht. De lichte verhoging in het landschap herinnert nog aan deze nederzetting.

Behalve dat er door de eeuwen heen nederzettingen zijn verdwenen, zijn in de 20ste eeuw ook nieuwe nederzettingen ontstaan. Het gaat om West aan zee, Midslan aan zee en Midslan-noord, nederzettingen met vakantiewoningen en andere bebouwing voor de verblijfsrecreatie.

Boerderijen

De meeste boerderijen op Terschelling zijn gebouwd in de periode 1850 tot 1900. Hoewel er overeenkomsten zijn met boerderijen op het vaste land, is de Terschellinger boerderij zowel in vorm als indeling uniek. Het gaat om een kop-romp type, een variant op de Friese kop-hals-romp boerderij, al dan niet met een verhoogd schuurgedeelte. Achter grote deeldeuren in een zijgevel van de boerderij werd de dorsvloer ondergebracht. Vaak werd hiervoor een dwars uitspringend zadeldak gebouwd, het zogenaamde schúntsje. Dit schúntsje is een zeer karakteristiek element van de Terschellinger boerderij. In sommige gevallen zijn de deuren in pandig naar achteren geplaatst om voldoende doorrijhoogte te krijgen voor de hoog met hooi opgetaste hooiwagen. Bij de meeste boerderijen bevinden de schuurdeuren zich in de oostelijke of noordelijke zijgevel van de boerderij, omdat deze bij overheersende westenwinden in de luwte van de boerderij ligt.

Behalve het uiterlijk is ook de indeling van de Terschellinger boerderij anders dan bijvoorbeeld op het Friese vaste land, omdat het Terschellinger boerenbedrijf een gemengd bedrijf was. Bovendien was het tot ver in de 19^e eeuw voornamelijk zelfvoorzienend en kleinschalig.

Hoewel de boerderij in het hedendaagse landschap van Terschelling nog steeds een belangrijke plaats inneemt, zijn de meeste boerderijen niet meer als agrarisch bedrijf in gebruik. Veel gebouwen hebben een recreatieve of woonfunctie gekregen.

Erven

Boerenerven op Terschelling vertonen opvallend weinig erfbeplanting. Veel erven liggen onbeschut aan de rand van de open ruimte. In de dorpen zie je meer beschutting. Aan de voorzijde van de huizen is soms een gespolle (grasveld) aanwezig, maar vaak staat de woning zo dicht op de weg dat allen sprake is van een smalle beplante strook. Aan de zij- of achterkant van boerderijen is soms een boomgaard aanwezig.

4.7 De Grië

Achter de Dwarsdijk (dijk dwars op de waddendijk), aan de oostelijke kant van het eiland, ligt een uitgestrekt gebied: de Boschplaat. Tussen de dwarsdijk en de Boschplaat ligt echter nog een gebied dat door haar verschijningsvorm niet bij de Boschplaat hoort. Dit is de Grië. 'Grië' betekent 'aangeslibd land', de naam wordt op andere eilanden ook gebruikt. Oorspronkelijk is de Grië veel groter geweest, maar de zee heeft in de loop der eeuwen, zoals overal op het eiland, teruggenomen wat het eerst zelf gegeven heeft. Het gebied van de Grië kenmerkt zich door weilanden, bosjes, elzensingels en een viertal eendenkooien. Het gebied doet enigszins mysterieus aan, doordat het gebied niet geheel te overzien is door de vele bossages.

De Grië is een gebied met een rijke historie met grote waarden op landschappelijk, landbouwkundig, natuurwetenschappelijk en recreatief gebied. Sinds de dijk die in 2000 is aangelegd voor de waddenkust is afkalving geen bedreiging meer voor het gebied.

4.8 Het Wad

Het Wad is een stelsel van geulen en zandbanken tussen de Waddeneilanden en de noordkust van Nederland. Het Wad loopt door tot ver langs de Duitse en Deense kust.

Het Wad is misschien wel het meest dynamische deel van Terschelling. Dynamisch omdat er altijd iets verandert en altijd iets anders beleefd kan worden. Voornamelijk de eilandbewoners zelf recreëren er, zoals o.a. zwemmen, vissen en pieren steken. De grilligheid door het meanderen van de geulen zorgen voor een constante verandering en dat maakt het Wad fascinerend.

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schillinghe, Schylge, Skylge, Terschelling

5 Thema's

5.1 Cultuur en tradities

De cultuur en de tradities van het eiland zijn sterk verbonden met de verschijningsvorm van het huidige landschap. Alleen al de cranberryvelden in de duinen, de vele eendenkooien op het eiland en de erven vol met gejutte attributen laten de tradities van het eilandvolk zien.

Op het eiland bestaan nog steeds de 'buurschappen' of de 'buren'. Deze hielden zich van vroeger uit al bezig met allerlei zaken voor het algemeen belang. Hoewel de belangrijkheid enigszins is ingeboet houden de burenen zich nog steeds bezig met het algemeen belang binnen de grenzen van hun buurschap. De grenzen worden bepaald door de oude waterlopen. De buurschappen buiten West-Terschelling zijn nog actief. Jutten behoort zeker tot de eilandtypische cultuur. Bij jutten wordt gezocht naar (waardevol) materiaal dat de zee naar het strand brengt. Bij storm is hier de meeste kans op en herfst en winter zijn dan ook de belangrijkste seizoenen voor een jutter. Voor het jutten bestaan officiële regels, zo dienen alle gevonden spullen aangegeven te worden bij de burgemeester van de gemeente.

Cranberry's groeien traditioneel in de duinen, o.a. op het Studentenplak. Hier worden ze dan ook elk jaar geplukt.

Op 'e riid: traditioneel trokken Terschellinger families er op zondagen in boerenwagens uit richting Boschplaat. Nu kunnen toeristen vanuit Hoorn in huifkarren de Boschplaat op.

Andere tradities en gewoonten van Terschelling zijn:

- Mossels rapen
- Rapen van Meeuwen- en Eendeneieren
- Pieren steken
- Vissen
- Kievietseieren zoeken
- Jagen met honden

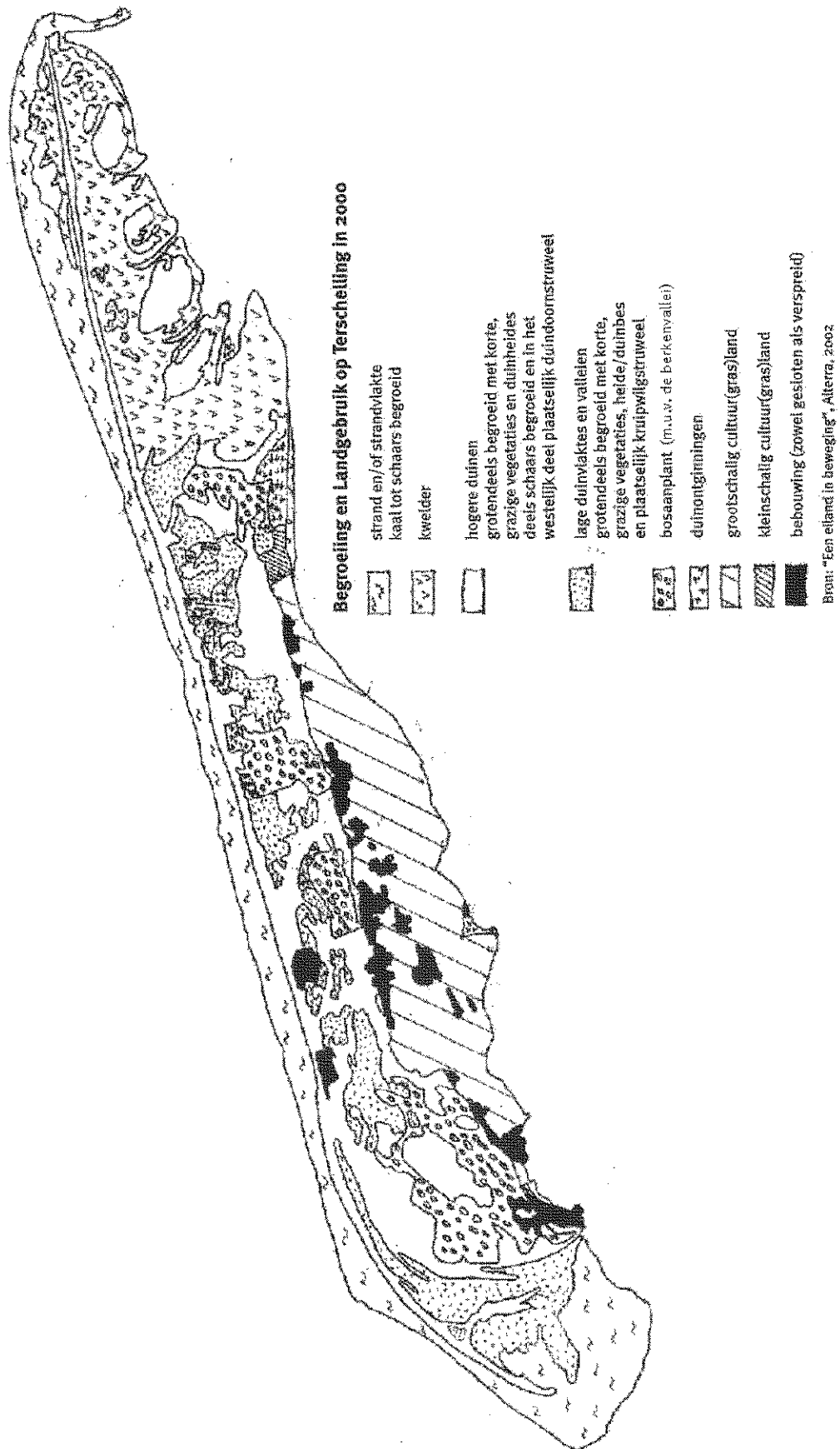
5.2 Natuur van Terschelling

Terschelling heeft een grote verscheidenheid aan natuurwaarden. Met de beschrijving er van kan gemakkelijk een boek worden gevuld. Westhoff en Van Oosten (1991) hebben dit in hun boek "De plantengroei van de Waddeneilanden" dan ook gedaan.

Bepalende factoren voor de natuurwaarden op Terschelling zijn de grondwaterstand en grondwaterkwaliteit, successie van de vegetatie en de daarmee gepaard gaande (natuurlijke) verzuring van de bodem en ophoping van voedingsstoffen, de natuurlijke dynamiek van het duinlandschap, de overgangen van zoet naar zout, van hoog naar laag. Maar ook de menselijke invloed door het aanleggen van stuifdijken, het beplanten van de duinen met bossen, ontwatering in de polder en duinen, de aanleg van elzensingels en eendenkooien, het type agrarisch gebruik en de recreatiedruk bepalen mede de natuurwaarden van het eiland.

Omdat de genoemde factoren verschillen per landschapstype zoals duinen, binnenduintrand, polder en kwelder en strandvlakte hebben deze elk hun eigen karakteristieke natuurwaarden.

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schilenghe, Schyige, Skylge, Terschelling

Duinen

Binnen de duinen komen verschillende begroeiingsvormen voor. Bosaanplant neemt hierbij een deel van het oppervlak in, maar ook korte grazige vegetaties worden, vooral in de hoge duinen, veelvuldig aangetroffen. Kale duinen, en schaars begroeide duinen met Helm komen vooral in de zeereep voor.

De bossen zijn aangeplant na 1911 door Staatsbosbeheer. In de eerste fase werden hierbij vooral naaldbomen gebruikt; voornamelijk Oostenrijkse den, en op de voedselrijkere delen Corsicaanse den. De hoge duintoppen werden beplant met Zeeden of Bergden. Vochtige plaatsen werd vaak ontwaterd en beplant met Zwarte els, vermengd met Sitkaspar. Later zijn ook meer gemengde bossen aangeplant (bij Formerum en Hoorn) en zijn naaldbossen gemengd met loofbomen. Vooral Zomereik is hierbij gebruikt. Bij het dunnen van de bossen wordt er sinds enige tijd naar gestreefd om loofbomen te sparen, waardoor het karakter van monotone soortenarme naaldbossen op vele plaatsen begint te veranderen. Daarnaast streeft Staatsbosbeheer inmiddels ook naar meer natuurlijke verjonging van de bossen dat de structuur en soortenrijkdom ten goede komt.

Door de aanleg en de ontwikkeling van het bos heeft ook de broedvogelgemeenschap zich ontwikkeld. In eerste instantie kwamen vooral soorten van jonge bossen voor zoals Heggemus, Roodborst en Fitis. Na verloop van tijd hebben zich daar andere soorten aan toegevoegd als Grote bonte specht, Boomkruiper, Tjiftjaf, Zwarte mees, Sperwer, Boomvalk, Zwartkop en vele anderen.

In de overige delen van de duinen zijn de dynamiek (winderosie en afzetten van zand), de grondwaterstand en kalkrijkdom bepalend voor de vegetatie die zich ontwikkelt. Het duingebied van Terschelling is veel sterker onderhevig geweest aan verjonging door wind dan dat van Texel. Net als op de andere waddeneilanden is op Terschelling het initieel kalkgehalte van de duinen laag en treedt ontkalking, bij vastlegging van de bovenste laag, snel op. De vastlegging door vegetatie wordt versterkt door atmosferische depositie van voedingsstoffen. Zodra het kalkgehalte van de bodem zakt onder 0,3 % krijgen soorten van kalkarme omstandigheden de overhand. De vegetaties die zich dan ontwikkelen zijn Buntgrasgemeenschappen en dominanties van korstmossen op de hellingen en heidevegetaties in de valleien. Indien plaatselijk meer uit- en overstuiving wordt geaccepteerd zal dit de verscheidenheid aan plantengemeenschappen gunstig beïnvloeden.

In het duingebied komen verschillende duinvalleien voor die op Terschelling "plakken" worden genoemd. Voorbeelden zijn het Gritljeplak, Studentenplak en Badhuisplak. De Koegelwieck is de grootste (secundaire) duinvallei van Terschelling. Door incidentele voeding met basenrijk kwelwater in natte periodes, voornamelijk vanaf het duinmassief bij Formerum, vindt er aanrijking plaats met kalk.

Aan het begin van de 20e eeuw was de vallei veel natter dan nu. Ontwatering ten behoeve van de landbouw en het terugwijken van de duinvoet als gevolg van kustafslag hebben een forse verlaging van de grondwaterstand tot gevolg gehad. Westhoff en Van Oosten wijzen er op dat de peilverlagingen in de polder, die mogelijk werden door de ruilverkaveling van 1948-1950, ook zijn weerslag heeft op de waterstanden in de duinen. Zij noemen een grondwaterstanddaling van 25 – 50 cm aan de binnenduintrand afnemend tot 0 cm bij de zeereep. Ook in de watersysteemanalyse wordt verdroging van natte duinvalleien, en daaraan gekoppeld verzuring en verzuuring, onderkend als probleem.

Vroeger kwamen in het noordelijk deel van de Koegelwieck uitgestrekte Knobbiesvegetaties voor, maar daar was in 1955 vrijwel niets meer van over. Om deze te herstellen is in 1956 begonnen met een plagproef en gezien de goede resultaten zijn er ook later (1959, 1986 en 1990) terreindelen geplagd. In de recente plagproef heeft zich sinds enige jaren Knobbies gevestigd tussen het er al langer aanwezige Oeverkruid en Waterpunge. De oudste plagstadia worden inmiddels weer gedomineerd door Duinriet, Duinbes (Cranberry), Kraaiheide en Kruiwilg. De nooit geplagde delen zijn vrijwel geheel vergrast, maar ook hier komen nog bijzondere plantensoorten (Rode lijstsoorten) voor. Zolang de ophoping van organische stof via beheermaatregelen (plaggen) wordt tegengegaan kunnen kalkminnende duinvalleivegetaties zich hier ontwikkelen. Door demping van landbouwsloten is de hydrologische situatie en daarmee de mogelijkheid voor ontwikkeling van hoge natuurwaarden inmiddels verbeterd.

In natte duinvalleien broeden onder meer Sprinkhaanrietzanger, Rietzanger, Fitis, Rietgors en sinds de vijftiger jaren van de vorige eeuw hebben zich daar ook de Bruine en de Blauwe kiekendief aan toegevoegd.

In de duinen bevinden zich een aantal duinontginningen die als grasland in gebruik zijn. Deze passen niet bij het streven naar een grootschalige (begeleid) natuurlijke situatie. Daarentegen kunnen ze bij een verschrallend beheer wel bijdragen aan de biologische en landschappelijke diversiteit in de duinen.

Binnenduinrand

De binnenduinrand is net als de polder overwegend in agrarisch gebruik en omvat ook kernen voor verblijfsrecreatie. Een karakteristiek element zijn de elzensingels in de binnenduinrand. Grofweg kan van noord naar zuid een onderverdeling worden gemaakt in de ondergroei van deze singels.

In het noordelijk deel zijn soorten van duinvegetaties sterk vertegenwoordigen. In het middendeel betreft het vooral soorten van het eiken-berkenbos en verder naar het zuiden overheersen soorten van het elzenbos. De vegetatie van de elzensingels is niet specifiek, de soorten en soortencombinaties komen ook in andere delen van het eiland voor. Een goed ontwikkelde elzensingel bestaat uit een boomlaag met elzen, een struiklaag met onder meer braam en andere struiken en een kruidlaag die overeenkomt met de omliggende begroeiing. Als de singels niet regelmatig (afhankelijk van de groei variërend van 4-15 jaar) worden afgezet veranderen ze in opgaande bomenrijen en verdwijnt de struiklaag. In structuurrijke elzensingels broeden circa 11 broedparen per strekkende kilometer, in holle singels zijn dit er gemiddeld slechts 5. Ook de vogelsamenstelling verschilt tussen beide uitersten. In structuurrijke singels zijn karakteristieke soorten Winterkoning, Merel, Kneu, Fitis, Tuinfluit, Grasmus, Braamsluiper, Heggemus en Zanglijster.

De elzensingels zijn een wegnnet voor fauna. Ze geven beschutting voor kleine dieren en dienen tevens als fourageerplek. Singels zijn voor vleermuizen van belang als aanvliegroute tussen het fourageer- en nestgebied. Daarnaast is de insectenrijkdom, zeker aan de zuidwestzijde van singels, hoger dan in de omliggende graslanden zodat ze ook als fourageerplaats voor vleermuizen dienen.

In de binnenduinrand is het reservaat de Kooibosjes te vinden. Ondanks de naam betreft het geen bos maar een bloemrijk hooiland. Vegetatiekundig behoort het tot het Dotterverbond met overgangen naar Kleine zeggen- en Borstelgrasverbond. Deze overgangen karakteriseren verzuring en verschralling in het reservaat.

Polder

Een groot deel van de polder was in de 19e eeuw in gebruik als zogeheten mieden. Deze werden gehooïd en nabeweïd. De daar aanwezige soortenrijkdom is inmiddels goeddeels verdwenen. Door ontwatering en bemesting komen vogelsoorten als Kempfaan en Watersnip en plantensoorten als Echte koekoeksbloem, Reukgras en Hazezegge er vrijwel niet meer voor. Weidevogels als Kievit, Scholekster, Grutto en Tureluur, ganzen en planten als Engels raaigras en Ruw beemdgras voeren de boventoon.

Een voorbeeld van een bloemrijk hooiland, zoals dat destijds voorkwam is het hierboven genoemde Kooibosjes.

Een ander groot deel van de polder bestond halverwege de 19e uit de zogeheten finnen. Dit waren onbekade delen van de kwelder en deze werden gebruikt als weide voor schapen en rundvee dat 's avonds terug werd gevoerd naar de dorpen. Dit zullen deels hogere kwelders zijn geweest begroeïd met grazige vegetaties behorend tot het verbond van Engels gras.

De brakke invloed is inmiddels uit de meeste graslanden verdwenen, en ook hier zijn Engels raaigras en Ruw beemdgras dominante soorten.

De polder is een belangrijk fourageergebied voor Grauwe ganzen en Rotganzen. Ook de aantallen Tureluurs en Scholeksters zijn er opvallend. Naast de reeds genoemde afname van Watersnip en Kempfaan zijn ook na 1970 de aantallen broedparen van Grutto, Gele kwikstaart en Zomertaling sterk afgenomen.

Plaatselijk kunnen reliëfrijke delen van de polder kansen bieden voor vergroting van de natuurwaarden, waarbij gradiënten van nat naar vochtig-droog mogelijk zijn (en brak).

Een ander element in de polder zijn de eendenkooien. De floristische waarden in de kooien zijn op zich niet zeer bijzonder. De boomlaag bestaat veelal uit Zwarte els, soms wilgen en de ondergroei wordt gedomineerd door Brede stekelvaren en is plaatselijk verruïgd met Braam. De eendenkooien zijn van belang voor kleinere zangvogels en aan watergebonden vogels.

Kwelder en strandvlakte

Aan de oostzijde van het eiland ligt het reservaat De Boschplaat. De eigenlijke Boschplaat is de zandplaat die in de loop van de 18e eeuw door het verzanden van het koggediep met het eiland vergroeïde. De Boschplaat begint ongeveer bij Paal 20 en de Eerste Stenk. Door de aanleg van de stuifdijk heeft de Boschplaat een volledig ander aanzien gekregen. Oorspronkelijk was het vooral een zandplaat met enige duintjes. De stuifdijk bevorderde slibafzetting waardoor kwelders zijn ontstaan. Met name in de periode 1949 – 1969 heeft de kwelderuitbreïding plaatsgevonden ten koste van de strandvlakte.

Op de Boschplaat is een grote verscheidenheid aan vegetatietypen aan te treffen als gevolg van de aanwezige gradiënten van zoet naar zout, van droog naar nat, en door verschillende expositie van de duinhellingen. De totale verscheidenheid beschrijven gaat in dit kader te ver. Westhoff en Van Oosten besteedden een achttal pagina's aan de Boschplaat, doorspekt met de aangetroffen plantengemeenschappen en bijzondere plantensoorten als Schellinger zegge, Rode bies, Knopbies, Parnassia, Groenknolorchis en Armbloemige waterbies. Soorten typerend voor, in dit geval door brakwater gebufferde, basenrijke duinvalleïen. Ook de overgangen van hoge naar middelhoge en lage kwelder beschrijven zij.

De Boschplaat is ook voor vogels van groot belang. Het is een rustplaats voor tienduizenden wadvogels. Er broeden Lepelaars en Kleine mantelmeeuwen,

Kiekendieven, vele Eidereenden en Tureluurs. Ook als overwinteringsplaats voor verschillende vogelsoorten heeft de Boschplaat een grote betekenis. Hierbij zijn onder meer Rosse Grutto, Kanoetstrandloper en Rotgansen te noemen.

Recentelijk is de waddenzee (opnieuw) aangemeld als speciale beschermingszone (SBZ) in het kader van de Europese habitatrichtlijn. Op basis van de meest recente begrenzing van deze SBZ wordt voorgesteld om voor wat betreft Terschelling het deel van de Boschplaat, ten zuiden van de stuifdijk tot deze SBZ te rekenen. De reden om tot deze aanmelding over te gaan is gevoed door het voorkomen van beschermde habitats als:

- Eenjarige pioniersvegetaties van slik- en zandgebieden met Zeekraal en andere zoutminnende soorten
- Atlantische schorren met kweldergrasvegetatie
- Embryonale wandelende duinen
- Wandelende duinen op de strandwal met Helm (z.g. witte duinen)
- Schorren met slijkgrasvegetatie (*Spartinion maritima*)
- Vastgelegde kustduinen met kruidvegetatie (grijze duinen)

Daarnaast is ook het voorkomen (in de Waddenzee) van de volgende soorten hierbij bepalend geweest:

- Fint
  - Grijze zeehond
  - Zeehond
-

Behalve op de Boschplaat worden kleinere kweldervegetaties langs de Waddendijk aangetroffen. Het grootste deel ligt bij Stryp en verder ook bij de Ans. In vergelijking met de kwelders van de Boschplaat zijn het echter kleine oppervlaktes, die overigens wel begroeid zijn met Engels slijkgras.

Aan de westzijde van het eiland liggen de Noordsvaarder, het Groene strand en de Kroonpolders. De Noordsvaarder is een zandplaat die rond 1865 met de rest van Terschelling vergroeide. De laagte tussen de Noordsvaarder en het duinmassief van West-Terschelling is het Groene strand.

De Noordsvaarder is lange tijd in gebruik geweest als militair oefenterrein, maar is inmiddels in beheer bij het Staatsbosbeheer.

De Noordsvaarder is een jong duingebied. Opvallend is het lage kalkgehalte van de bodem. Hydrologisch is het niet verbonden aan het hoofdmassief en er hebben zich waarschijnlijk geen grondwaterstanddalingen voorgedaan. In de buitenste valleien is de brakke invloed het grootst. Daar komen *Parnassia* en Groenknolorchis voor. Verder naar de Kroonpolders is de invloed van zeewater geringer en treffen we basenminnende soorten als Knopbies en Vleeskleurige orchis aan naast soorten van zuurdere standplaatsen als Kraaiheide en Duinbes. De verder landinwaarts gelegen valleien zijn voornamelijk met Kraaiheide begroeid.

Overstroming met zeewater zorgt voor buffering van de zuurgraad. De afgesnoerde valleien zijn sterk ontkalkt en verzuurd als gevolg van natuurlijke ontzilting ophoping van organische stof.

Op het Groene strand, op betreden plekken, komt het Dwergbiezenverbond voor, met de zeldzame Draadgentiaan en Rode Bies. Een andere bijzondere soort die hier aangetroffen kan worden is Stekende bies, die op de overgang naar brakke omstandigheden groeit. Zowel voor de Noordsvaarder als het Groene strand geldt dat de incidentele overstromingen met zout water sleutelfactoren zijn voor de soortenrijkdom.

Ten noordoosten van de Noordsvaarder en het Groene strand vinden we de Kroonpolders. Deze zijn ontstaan toen Rijkswaterstaat tussen 1921 en 1929 stuifdijken heeft aangelegd waardoor vijf kustmatige primaire duinvalleien zijn ontstaan.

De vegetaties in de verschillende polders verschillen van elkaar. In de buitenste en grootste polder komt een Knopbiesgemeenschap en gemeenschap van Strandduizendguldenkruid en Sierlijk vetmuur voor die zich kunnen handhaven door de aanwezigheid van wat kalkrijker materiaal onder de organische laag. In de andere polders worden voedselrijke, zoete rietmoerassen en heidevegetaties met vliegdennen aangetroffen.

De Grië

De Grië strekt zich uit oostelijk van de dwarsdijk tot aan de Hoek van Duinen en wordt aan de noordzijde begrensd door de Vaste Duinen. Aan de zuidzijde grenst ze aan de Waddenzee, en de strook hier tegenaan heeft het karakter van een hoge kwelder en is altijd als grasland in gebruik geweest. Het hogere deel bestond in de eerste helft van de 20e eeuw gebruik uit akkertjes, maar na 1945 is ook dit voornamelijk als grasland gebruikt. De Grië is vier eendekooien rijk. Oostelijk van de Grië ligt de Groede, beide betekenen 'aangroeiend land'.

De kust van de Grië is een afslagkust en is ten opzichte van de situatie in 1930 circa 130m teruggeweken. Rond de Wierschuur is er sprake van productieve graslanden. Bij de Jan Willemskooi komen ook zoutminnende soorten voor. Plaatselijk zijn hier fraaie overgangen aanwezig van de hoge kwelder naar de gemeenschap van Aardbeiklaver en Fioringras. Echte koekoeksbloem, Grote ratelaar en Gewone rolklaver worden door Westhoff en Van Oosten genoemd als soorten op de niet permanent beweide delen. Naar de duintjes toe gaat dit over in een Schapegras-Walstrogemeenschap met onder meer Duinwalstro en Kattedoorn. Ook de eendekooien herbergen een aantal bijzondere plantensoorten als Knopig helmkruid, Watermuur en een uitgestrekt Gagel.

5.3 Landbouw

Ontwikkeling voor 1950

Het Terschellinger boerenbedrijf was vooral gericht op de veehouderij. Voor eigen voedselvoorziening en voor die van het vee werden op de tuinen en kampen (akkers) groenten en granen verbouwd. Voor de landbouw werd optimaal gebruik gemaakt van de op het eiland voorkomende landschapstypes. De dorpestoebehorens, het land dat in gebruik was bij de boeren van het dorp, strekken zich dan ook in noord-zuid richting uit. Tussen de dorpenrij en de duinen, in het binnenduintrandgebied, lagen de mieden (hooilanden). Hele delen van de binnenduintrand waren moerassig en weinig doordat het kwelwater uit de duinen hier bleef staan. Deze relatief natte en schrale gebieden waren als weiland in gebruik. De mieden werden door elzensingels als veekering omgeven. Door de betere beheersbaarheid van de grondwaterspiegel zijn de meeste mieden verdwenen. De Kooibosjes vormen het enige overgebleven stukje mieden op Terschelling.

De akkers en tuinen lagen rond de bebouwing op de zandruggen. Gerst, haver, rogge, voederbieten en aardappelen waren de belangrijkste gewassen. Al vanaf de 16^e eeuw waren de boeren verplicht hun akkers tegen de zeewind en het stuivende duinzand te beschermen door elzensingels aan te leggen. Aan de akkers grensden de kampen, eveneens omgeven door elzensingels. Oorspronkelijk werden de kampen gebruikt als meenscharren, waar het vee werd ingeschaard. Meestal was hier ook zoet water uit de duinen aanwezig (bijvoorbeeld door de ligging aan een sien of duinbeek), zodat het vee zijn dors kon lessen. Lange veedriften of burenwanden liepen van de duinen naar het wad.

Traditioneel werd de gezamenlijke zorg voor het dorpstoebehoren bij de buurschaporganisaties of buurschappen. Het beheer van de hooilanden, de omheining van de percelen tegen loslopend vee, de zoetwaterbeheersing en de beplanting van de duinvoet was in handen van deze buurschappen. Ook waren de 'buren' eigenaar van de veedriften (vandaar de naam burenwanden) en bepaalde stukken land. In de oostelijke dorpen van Terschelling zijn deze organisaties nog steeds actief betrokken bij zaken die hun dorp aangaan.

Het oorspronkelijke kweldergebied, nu de polder, was in gebruik als zomerweide. Deze lage weidegronden werden ook wel finnen genoemd. In de winter stond dit gebied vaak lange tijd onder water en in het relatief koude Terschellinger voorjaar kwam de groei van het gras pas laat op gang. Er kon maar één keer gemaaid worden. Door de eerder genoemde afhankelijkheid van grond- en oppervlakte water hadden de boeren in de Terschellinger polder te maken met afwisselende periodes van wateroverlast en verdroging. Traditioneel hadden de boeren dan ook zowel hogere als lager gelegen landerijen. In de tweede helft van de 19e eeuw werd een slotenstelsel aangelegd om de afwatering van de lager gelegen landerijen te verbeteren. In 1860 was de polder onder de zeggenschap van één polderbestuur gekomen, in plaats van onder die van de verschillende buurschappen.

Door locale verschillen in omstandigheden waren bij sommige nederzettingen andere patronen in de ligging van de mieden, akkers en zomerweiden.

Rundvee werd meestal in de meenscharren geweid. Hier hadden de burenen het recht van 'schaar'. Daarnaast gold na de oogst het recht van 'oerol', het overal weiden van het vee op de stoppelvelden, gemaaide hooilanden en in de duinen. In 1909 is het beheer van het duingebied aan Staatsbosbeheer overgedragen. Sindsdien hadden de boeren geen recht van 'oerol' meer in de duinen, omdat het te veel schade aan de duinbegroeiing toebrengt. Wel werd als tegemoetkoming ruim 300 hectare duinvallei omgezet in weiland. Delen hiervan zijn weer verdwenen, maar momenteel is nog zo'n 100 hectare duinweiland in gebruik bij de boeren. Het duingebied werd ook gebruikt voor de konijnenjacht. Plaggen, brandhout en kruiden werden er voor eigen gebruik weggehaald.

Het boerenbedrijf op Terschelling leverde niet altijd voldoende inkomsten op. Aanvullingen op het inkomen werden gezocht in het strandjuten, verzamelen van zee gras, de visserij of de koopvaardij. Veel boeren hadden nevenfuncties als winkelier, kastelein, kooiker, melkrijder of helmpjanter.

Aan het eind van de 19^e en begin 20ste eeuw werd de Terschellinger landbouw bedrijfsmatiger. De introductie van kunstmest en de aankoop van veevoer maakte de landbouw productiever. Er ontstonden coöperatieve boterfabriekjes, een melkfabriek en een dorsvereniging. De landbouw specialiseerde zich steeds meer op de melkveehouderij.

De ruilverkaveling die tussen 1942 en 1950 plaatsvond heeft grote gevolgen gehad voor het landschap van Terschelling. De zeer versnipperde, smalle kavels werden flink vergroot en geëgaliseerd. De voormalige akkers werden omgezet in weiland. Het waterpeil in de polder werd behoorlijk verlaagd en de regulering ervan werd verbeterd door de aanleg van afwateringskanalen. Ook werden de polders meer ontsloten door de aanleg van nieuwe wegen. Oude dijken, zoals de Heesterdijk bij Hee en de Kaaidijk bij Oosterend werden afgegraven en vijf à zes wielen zijn gedempt. Door de ruilverkaveling ging een groot deel van het specifieke Terschellinger hooilandengebied verloren en verdwenen oude cultuurhistorische structuren. Tussen 1985 en 1990 vond een tweede ruilverkaveling plaats. Deze hield meer rekening met natuur en landschap.

Aan het eind van de 19^e eeuw waren er zo'n 240 boerenbedrijven op Terschelling. Momenteel zijn nog zo'n 20 bedrijven in functie. Het gaat om veeteeltbedrijven.

Huidige situatie

De boeren hebben op Terschelling een belangrijke functie in het behoud van de polder en haar cultuurhistorische en ecologische waarden. De vraag is echter of dit in de toekomst voldoende zal zijn om de aanwezige landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden te kunnen behouden. Deze waarden moeten tegenwoordig min of meer beschouwd worden als een agrarisch (neven)product in de polder. Ook de bewustwording van het product 'landschap' speelt een belangrijke rol in het behoud ervan.

Voorbeelden van die waarden zijn het reliëf in de polder, de openheid van de polder en de weilandjes in de duinen waar veelal paarden en jongvee grazen. Vanuit cultuurhistorisch en landschappelijk oogpunt zijn dit waardevolle plekken.

De huidige boeren hebben melkveehouderijen. Om een dergelijk bedrijf draaiende te houden is schaalvergroting onvermijdelijk. Deze vergroting is duidelijk te zien in de percelering. Het kleinschalige kavelpatroon is veranderd in grote, rechte lijnige percelen die volgens huidige normen nog niet eens zo groot zijn.

Ook nu is een spanningveld aanwezig tussen de verschillende functies in de polder. Botsende belangen bestaan als gevolg van milieu, bodemgesteldheid, isolement en toerisme. Zoals eerder vermeldt levert de landbouw een belangrijke bijdrage aan landschapsonderhoud en behoud van ecologische waarden. Denk hierbij aan de vele weidevogels die de polder rijk is. Ook in de toekomst blijft de functie van de landbouw van groot belang om waarden te behouden. Agrarisch natuurbeheer biedt hiervoor mogelijkheden, maar werpt nog te vaak drempels op door onduidelijke regelgevingen en ingewikkelde subsidieregelingen.

5.4 Water

Watersysteem

Terschelling is als watersysteem een onafhankelijke eenheid. We kunnen het beschouwen als een zoetwatereiland temidden van het zoute water van de Noordzee en de Waddenzee. Aanvoer van zoet water (met uitzondering van drinkwater) is niet mogelijk. Alle functies op het eiland die afhankelijk zijn van zoet water, en dat zijn de landbouw en de natuur, zijn afhankelijk van de zoetwaterhuishouding op het eiland zelf. De eisen, die deze functies aan grond- en oppervlaktewater stellen, zijn verschillend en soms zelfs tegenstrijdig.

Tot op zo'n 100 meter diepte is in de Terschellinger bodem, onder de duinen, zoet water te vinden. Dit is echter alleen het geval waar de duinen het hoogst en het breedst zijn, in de buurt van West-Terschelling. Naar het oosten toe wordt de zoetwaterlaag veel dunner, ongeveer 50 meter. Ook van noord naar zuid gaande, in de Terschellingerpolder, wordt de laag steeds dunner en gaat tenslotte over in zout grondwater.

De neerslag die in de duinen valt zakt in de bodem. Zoet water heeft een lager soortelijk gewicht dan zout water. Onder het duingebied is dan ook een zoetwaterbel ontstaan die als het ware op het zoute grondwater drijft. Omdat het grondwaterpeil het reliëf volgt ligt het niveau van het zoete grondwater in het duingebied ruim boven zeeniveau. Dit is belangrijk voor de vegetatie in het duingebied. We hebben echter te maken met een dynamisch evenwicht. Via de neerslag wordt de zoetwaterbel aangevuld, via zijdelingse grondwaterstromen verdwijnt er zoet water uit de bel naar de polder en naar de Noordzee. De waterscheiding ligt ongeveer in het midden van het duingebied. Het evenwicht wordt beïnvloed door klimatologische ontwikkelingen, zoals veranderingen in het neerslagoverschot en de perioden waarin de neerslag valt, en door menselijke factoren. Zo heeft de verlaging van het polderpeil in de tweede helft van de vorige eeuw ertoe geleid dat er veel meer zoet kwelwater in de polder versneld werd afgevoerd naar de Waddenzee. Het gevolg hiervan was dat er verdroging optrad in de duinen, met name in vochtige duinvalleien. Een andere belangrijke factor bij de verdroging was de grootschalige bosaanleg in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Duinen met weinig of geen vegetatie verdampen veel minder neerslagwater dan duinen met een dichte begroeiing. En naaldbossen spannen wat dat betreft de kroon.

Tenslotte moeten nog twee ontwikkelingen genoemd worden die een rol hebben gespeeld bij de verdroging van het duingebied, namelijk de kustafslag tussen Hoorn en Oosterend en de grondwateronttrekking. De kustafslag heeft tot gevolg gehad dat de duinstrook enige tientallen tot honderden meters smaller is geworden. Hierdoor werd ook de 'zoetwaterbel' smaller en daalde de grondwaterstand in de duinen. De grondwaterwinning bij West-Terschelling, ten behoeve van de drinkwaterbereiding, bedroeg in 1978 426.000 kubieke meter. Door de aanleg van een leiding vanaf de vaste wal kon deze onttrekking worden teruggebracht tot ongeveer 175.000 kubieke meter de afgelopen jaren. Dit is een gering gedeelte (1,7 procent) van de totale hoeveelheid water die jaarlijks in de bodem dringt. Toch veroorzaakt het een grondwaterdaling die tot anderhalve kilometer van de winningsputten merkbaar is. Alles bij elkaar hebben deze ontwikkelingen (zoals genoemd de bebossing in de duinen, grondwaterwinning, verlaging van het polderpeil en de verbeterde detailontwatering i.k.v. de ruilverkaveling '70) geleid tot een grondwaterstanddaling in het duingebied van 50 centimeter tot 1 meter, op sommige plekken zelfs tot meer dan 1,5 meter. Dit heeft zich globaal afgespeeld in de laatste 100 jaar, maar vooral na de Tweede Wereld Oorlog.

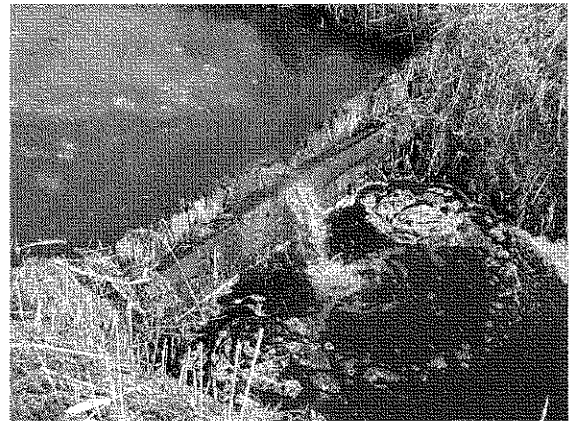
De verlaging van het waterpeil in de polder had twee belangrijke gevolgen voor het watersysteem. Door de geringere voorraad zoet water traden er in het groeiseizoen eerder watertekorten op, waardoor de gewassen te lijden kregen van droogteschade. Daarnaast leidde het lagere polderpeil tot een grotere grondwaterstroom van de waddenzee naar de aangrenzende delen van de polder. Door het opwellen van dit zoute water wordt het oppervlaktewater vlak achter de dijk brak. Dit kan eveneens schade aan het gewas veroorzaken. Bovendien wordt het water ondrinkbaar voor de dieren in de wei.

Waterbeheersing

Tot ongeveer 1000 jaar geleden, voordat de systematische bedijkingen plaatsvonden, waterden alle hoge gronden af op slenken en kreken, die het water naar de Waddenzee afvoerden. Door bedijking van delen van de kwelders zijn polders ontstaan met een kunstmatig peilbeheer. Via sluizen in de dijk werd het overtollige water afgevoerd.

Tot de 20ste eeuw had de Terschellinger polder maar liefst acht

afwateringssluizen in de dijk, corresponderend met de acht hemriken of dorpspolders. Een hemrik omvatte één afwateringsgebied, waarin de waterstanden van de hoge zandgronden en het lage poldergebied op elkaar waren afgestemd. Dit grote aantal dijksluizen was niet goed voor de conditie van de dijk en in de 20ste eeuw werden de waterbeheersingsvraagstukken op Terschelling op eilandniveau opgelost.

Sindsdien heeft de Terschellinger polder twee sluizen. Het westelijk deel van de polder watert af via de Nieuwe Sluis die zich ten zuiden van Kaart in de Waddendijk bevindt. Vanaf Baaiduinen loopt een brede tochtsloot naar deze sluis. Het oostelijk deel van Terschellinger polder watert af op de Liessluis of Liesingersluis, ten zuiden van Hoorn. Vanaf Landerum en Formerum loopt de westelijke tochtsloot richting Liessluis, vanaf Oosterend de oostelijke.

Landbouw en natuur

Het probleem waarmee de landbouw te kampen heeft is tweeledig. Enerzijds perioden van wateroverlast in de winter en het vroege voorjaar, waarbij er onvoldoende komberging is om het water op te vangen als er niet of te weinig water op de Waddenzee geloosd kan worden. Anderzijds kunnen er in het groeiseizoen watertekorten ontstaan als het een tijdje niet geregend heeft. Het waterleverend vermogen van het duingebied is in die perioden kennelijk te gering om de polder van voldoende water te voorzien. In deze perioden kan de verzilting van grond- en oppervlaktewater optreden. Dit zijn structurele problemen die met de waterhuishouding van het eiland te maken hebben. Daarnaast komen nog incidentele problemen voor, die veroorzaakt worden door grote neerslaghoeveelheden in korte tijd in combinatie met hoogwater op de Waddenzee, waardoor onvoldoende water gespuid kan worden. In beide gevallen kan er wateroverlast plaatsvinden in de laagste delen van de polder.

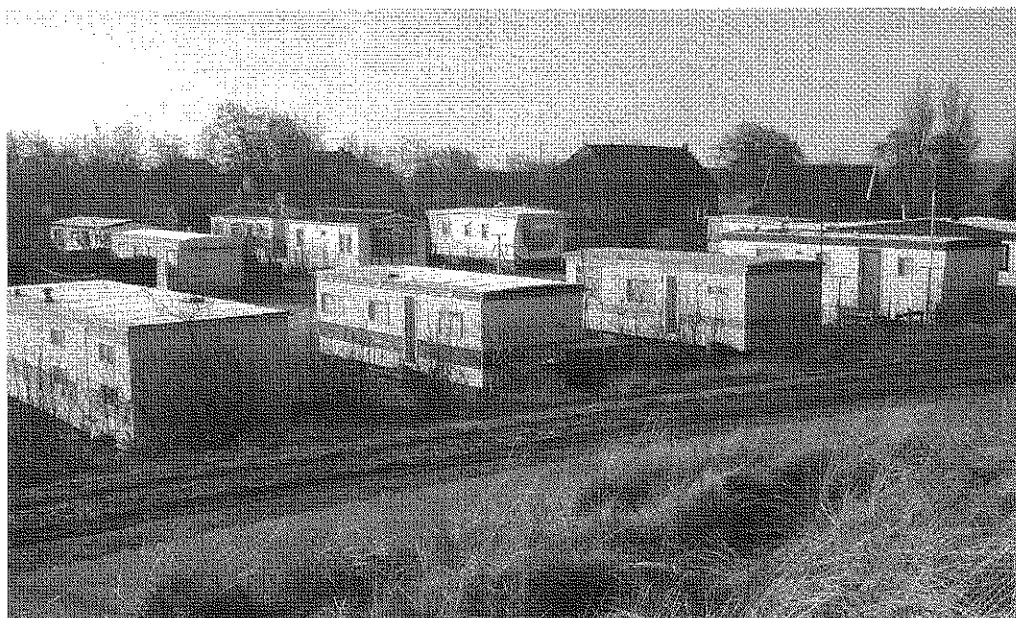
Voor de natuurgebieden op het eiland zijn de hoge waterstanden in het winterseizoen geen probleem. Wel een punt van zorg is de verdroging die 's zomers in het duingebied optreedt. Waardevolle, aan natte en vochtige omstandigheden gebonden levensgemeenschappen zijn hierdoor verdwenen of in kwaliteit achteruitgegaan. Inmiddels voert het Staatsbosbeheer, eigenaar en beheerder van het duingebied, een beleid om het water langer in het duingebied vast te houden. Ook zijn de grondwateronttrekkingen belangrijk verminderd. Bovendien is een begin gemaakt met het omzetten van naaldbos in loofbos, waardoor de verdamping flink wordt teruggedrongen. Dit heeft geleid tot een verhoging van het grondwaterpeil in het duingebied. Gunstig voor de natuur, maar het heeft wel weer tot wateroverlast geleid in de binnenduintrand, waar recreatieondernemers klagen over hoge grondwaterstanden in hun terreinen tot diep in het voorjaar.

Bebouwing

Periodieke wateroverlast komt ook voor in Midsland aan Zee en in delen van West-Terschelling. In natte perioden kan het parkeerterrein in Midsland aan Zee onder water komen te staan; ook sommige laaggelegen huizen hebben dan last. In West-Terschelling, in de buurt van de Europalaan, komt af en toe water in de kruipruimten of in de kelders te staan.

5.5 Toerisme en recreatie

In de loop der jaren is de recreatie op het eiland steeds meer toegenomen. Van 250 bezoekers in 1908 tot meer dan 400.000 bezoekers nu! Naast de belangrijkste inkomstenbron is ook een spanningsveld ontstaan (70% van de beroepsbevolking op Terschelling is werkzaam in de toeristische sector). Natuurliefhebbers zien de vele waarden van het eiland in het gedrang komen door de toestroom van de vele toeristen en de vele kampeerplekken domineren het landschap van de binnenduinrand.

Het grootste deel van de verblijfsrecreatie wordt gevormd door zomerhuisjes, appartementen en kampeerterreinen. De meeste van deze verblijven liggen in de binnenduinrand, waar ze redelijk verscholen liggen tussen de elzensingels. Grote concentraties huisjes zijn te vinden bij Midsland en Formerum. In de twintig- en dertiger jaren zijn de plaatsen West aan Zee en Midsland aan Zee ontstaan, die vrijwel volledig bestaan uit zomerhuisjes verspreid in de duinen en een aantal hotels. Een paar van deze zomerhuisjes worden nu gerekend tot rijksmonumenten.

De vele zomerhuisjes in de binnenduinrand houden enerzijds het kleinschalige karakter van dit landschapstype in stand, anderzijds zorgt de dichte bebouwingstructuur in zeer diverse stijlen voor een onrustig beeld. Vooral omdat niet op alle plaatsen de elzensingels in een even goede staat verkeren. Daarnaast wordt het landschapsbeeld aangetast omdat op diverse plekken gekozen is voor een niet inheemse singelbeplanting van coniferen in plaats van elzen.

Ten behoeve van de recreatie is op het eiland in de loop der jaren 60 kilometer fietspad aangelegd en zijn diverse strandpaviljoens aanwezig. De huidige paviljoens worden bijna allemaal in de winter afgebroken. Volgens het structuurplan van de gemeente mogen alle strandpaviljoens permanent aanwezig zijn (zie Structuurplankaart §2.2 Samenvatting beleid). Op verschillende plekken kan men het strand oprijden; de laatste jaren is een grote toename in het strandrijden zichtbaar.

Voor de grotere dorpen West-Terschelling en Midsland bieden winkelmogelijkheden voor de bezoeker en uiteraard voor de eilanders zelf.

5.6 Infrastructuur

De belangrijkste en meest in het oog springende weg die Terschelling kenmerkt is de Hoofdweg die van West-Terschelling naar Oosterend loopt. Bij de dwarsdijk staat nog een gedenksteen die eraan herinnert wie de weg in 1910 hebben mogelijk gemaakt. Bijzonder van de infrastructuur op het eiland is dat er weinig mogelijkheden zijn om per auto rond te rijden over een verharde weg. Zowel richting de waddendijk als richting het noordzeestrand zal je dezelfde weg terug moeten nemen. Een aantal wegen in de polder is voor een deel verhard, maar een groter deel bestaat uit zand of halfverharding. De dorpen Kinnum en Stryp zijn bereikbaar door deze zelfde insteekwegen. De wegen richting het strand zijn vaak geasfalteerd. De Duinweg, die aan de duinvoet van west naar oost loopt, ontsluit recreatiegebieden in de binnenduintrand. Delen van deze weg zijn niet verhard.

In de meeste dorpen aan de hoofdweg is het wegprofiel nog vrij breed waardoor de automobilist hier nog steeds met grote snelheid door heen kan rijden en voorbij gaat aan de beleving van de plek. De oorspronkelijke boombeplanting (iepen) in de dorpen is in veel gevallen niet meer aanwezig (door veranderd wegprofiel en iepenziekte) waardoor de lengte en beslotenheid van het dorp niet goed tot uiting komen.

De verkeersremmende maatregelen die genomen zijn op het eiland, zijn in de meeste gevallen verkeerstechnische. Met behulp van borden, drempels en dreigend omhoogschietende obstakels wordt de automobilist gemaand om snelheid te minderen.

Het eiland kent een wirwar aan schelpenpaadjes en wandelpaden. Een opmerkelijk voorbeeld is de Longway, het brede schelpenpad dat West-Terschelling met West aan Zee verbindt. Dit pad werd aan het eind van de Eerste Wereldoorlog aangelegd.

De fietspaden liggen op de meeste plekken los van de wegenstructuur. De fietser krijgt hierdoor optimaal beeld van het landschap en wordt nagenoeg niet gestoord door gemotoriseerd verkeer.

Schelling, Scelinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Deel 2 Visie

6 Twee visies

6.1 Algemeen

Het landschapsontwikkelingsplan gaat uit van twee basisvisies waarin strategische keuzes naar voren komen om de discussie over het landschap te voeden. Bij het formuleren van de visies wordt er vanuit gegaan dat iedere activiteit een kwaliteitsimpuls voor het landschap oplevert.

De twee basisvisies hebben aan de basis gelegen van de discussie over de landschapsontwikkelingsvisie. In de landschapsontwikkelingsvisie is aangegeven hoe en waar gewenste ontwikkelingen zullen gaan plaatsvinden. Daarbij kan het accent liggen op bescherming, behoud en versterking of op landschapsontwikkeling. Het doel van de aangedragen basisvisies is, dat er over de bandbreedte waarin deze zich begeven gediscussieerd wordt ter aanscherping van de uiteindelijke landschapvisie

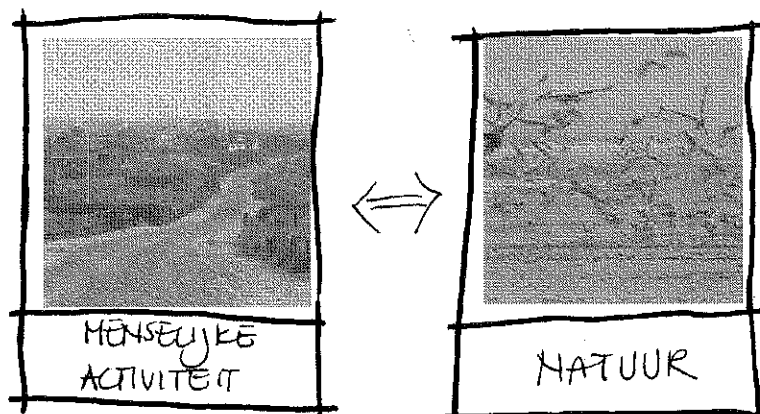
Bijvoorbeeld:

“Gaan we voor de optimale ontwikkeling van natuur in de duinen of voor het bruikbaar houden van de weilandjes in de duinen (of een combinatie van de twee)?”

Uiteraard zijn er onderwerpen of thema's die niet of niet alleen worden richting gegeven vanuit bovenstaande visies. In de uiteindelijke landschapsontwikkelingsvisie zullen alle spelende zaken aan de orde komen.

6.2 De basisvisies

Terschelling heeft een aantal verschillende kenmerken die de identiteit van het eiland bepalen. De sterke relatie tussen cultuur en natuur is hier één van. Het eiland heeft zich gevormd door een samenspel van natuur en menselijk handelen. Op veel plekken is te zien dat het menselijk handelen een gevolg was van en vaker nog een noodzakelijke reactie op wat de natuur veroorzaakte. Denk hierbij aan de aangelegde dijken om het water te kunnen keren en de aanplant van helmgras om het stuiven van de duinen tegen te gaan. De natuur bepaalt nog steeds voor een groot deel de vorm en verschijningsvorm van het eiland.

De identiteit van het eiland is dus duidelijk een samenspel van bewoners van Terschelling en natuurlijke dynamiek. De Terschellingers zijn trots op hun eiland en doen hun best om het te behouden en te beheren. Terschelling wordt benut en gebruikt voor uiteenlopende activiteiten. Het eiland presenteert zich naar de buitenwereld. Sinds de jaren '20 is Terschelling erg in trek bij de recreant. De tradities en de uitgestrekte natuur worden ook door de bezoekers van het eiland zeer gewaardeerd. De gastvrije bewoners treffen voorzieningen op het gebied van verblijfsrecreatie en vermaak, er wordt gewerkt maar ook vooral genoten.

In de twee visies wordt concreet gekeken waar de verschillende accenten liggen. De visies richten zich enerzijds op 'Terschelling gezien vanuit de menselijke activiteit' en anderzijds 'Terschelling als eiland voor natuur': als leefwereld voor planten en dieren. Het betekent dat beide visies vertaald zijn in twee verschillende standpunten (vertrekpunten voor gedachtenvorming) die beide uitgaan van een kwaliteitsimpuls voor het landschap.

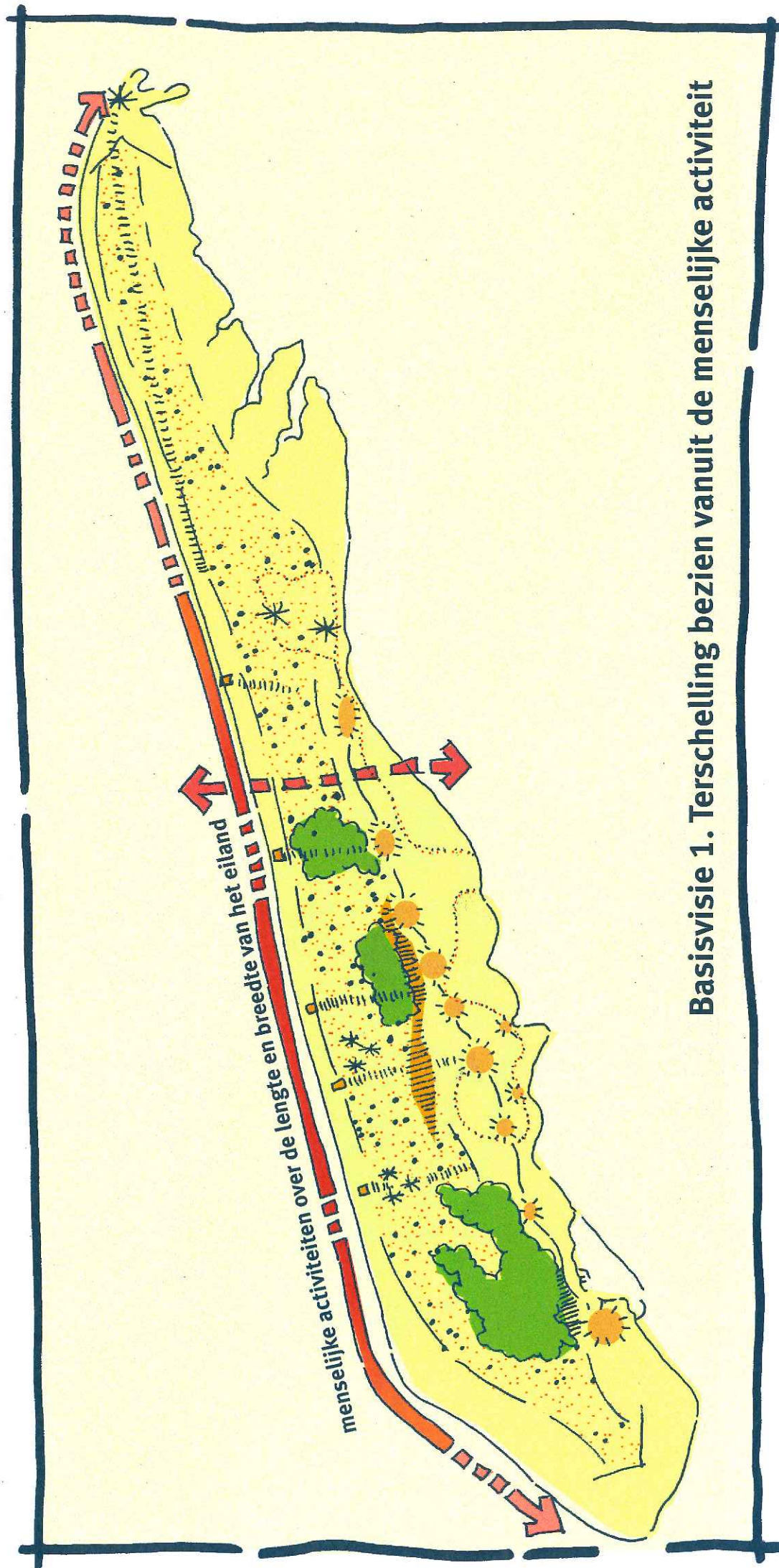
Basisvisie 1: Terschelling gezien vanuit de menselijke activiteit

Deze visie is vooral gericht op de menselijke activiteit die op het eiland plaatsvindt. Het gebruik van het eiland door toerist, recreant en bewoner staat hierbij centraal. In deze visie wordt uitgegaan van het toegankelijk en beleefbaar maken van het landschap van Terschelling over de gehele lengte en breedte van het eiland. Voorbeelden hierin zijn:

- ontwikkelen polder als recreatief product
- toegankelijker maken van onbegaanbare natuurgebieden
- accentueren van cultuurhistorische plekken of elementen als eendenkooien, dorpen, stinswieren en oude dijken.

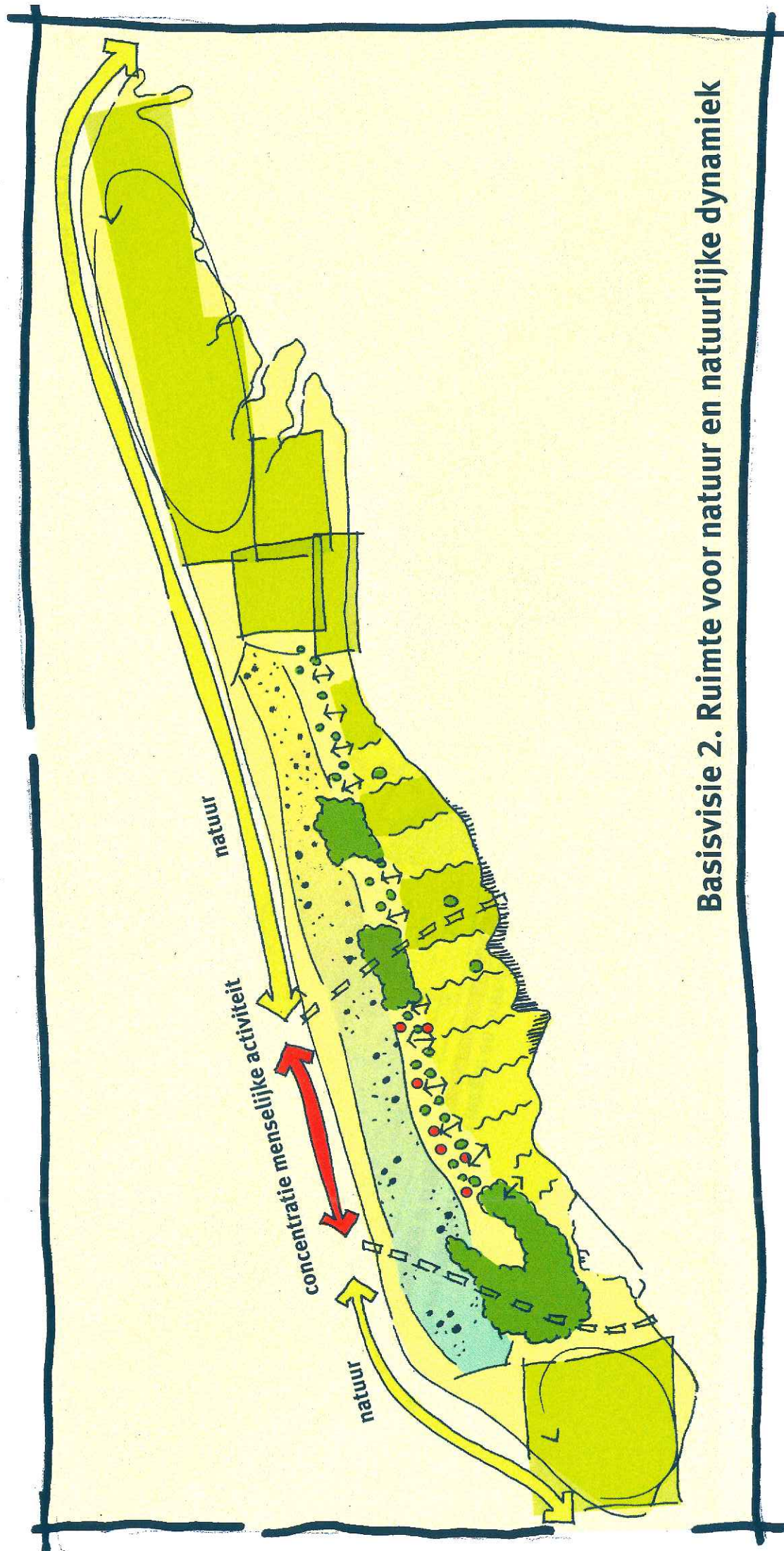
Aanknopingspunten:

- Toegankelijker maken van de Grië en de berkenvallei, beleefbaar maken van een onbedijkt gebied
- De polder ontwikkelen als recreatief product (vergroten beleving van cultuurhistorische en landschappelijke waarden) met de landbouw als spil
- Accentueren bijzondere vakantiewoningen in West aan Zee en Midland aan Zee
- Ontwikkelen eigen bouwstijl (nieuwe cultuurhistorie) op het eiland voor zomerwoningen
- Accentueren van de beslotenheid van de binnenduinrand
- Versterken mozaïek van kleinschalig medegebruik in de binnenduinrand
- Behouden cultuurhistorisch waardevolle weilandjes in de duinen
- Versterken van de herkenbaarheid van de dorpen en de kwaliteit van de plek door versterken beslotenheid van de kernen, bijvoorbeeld door aanbrengen gebiedseigen wegbeplanting
- Inpassen van uitbreiding en inbreiding bij/in dorpen
- Versterken van de functie van de landbouw als beheerder van het landschap.
- In stand houden en/of versterken van cultuurhistorische accenten (eendenkooien, dorpen, stuifdijk, stinswier en enz.)

Basisvisie 1. Terschelling gezien vanuit de menselijke activiteit

Basisvisie 2. Ruimte voor natuur en natuurlijke dynamiek

Basisvisie 2: Ruimte voor natuur en natuurlijke dynamiek

Deze visie gaat uit van de ontwikkelingsmogelijkheden voor natuur. Het eiland met haar rust, de dynamiek van de zee en de ruimte voor de planten- en dierenwereld.

Een duidelijke zonering van plekken voor natuurbehoud en ontwikkeling is een belangrijk onderdeel. Hierbij wordt een groot deel van het eiland benoemd als plek voor rust en ruimte, dit is een duidelijke zone waar geen voorwaarden worden geschapen voor recreatieve activiteit. De nadruk ligt op een natuurlijk gevormd en nog altijd natuurlijk dynamisch landschap.

Aanknopingspunten:

- Behouden en beschermen grootschalige natuur van de Boschplaat en de Noordsvaarder
- Versterken mystieke en ontoegankelijke karakter van de Grië
- Ontwikkelen van meer dynamiek in de duinen
- Ontwikkelen van de naaldbossen naar loofbossen of open duingebied
- Polder als rust-en-ruimte-gebied: mogelijkheden natuurontwikkeling (agrarisch natuurbeheer) met de landbouw als beheerder
- In stand houden van natuurlijke processen bij de kwelders, ruimte voor aangroei en afkalving.

6.3 Aanknopingspunten voor de ontwikkelingsvisie

Uit de bijeenkomsten van de begeleidingsgroep en de klankbordgroep zijn de , voor Terschelling, belangrijke thema's/items naar voren gekomen. Onderstaande tabel geeft aan om welke items het op Terschelling gaat, waar de nadruk ligt met betrekking tot de twee visies en welke onderwerpen als aanknopingspunt gebruikt worden voor de ontwikkelingsvisie.

Strand

Menselijke activiteit – Natuur	Items	Aanknopingspunten voor de visie	
		Menselijke activiteit	Natuur
Op het strand speelt recreatie een belangrijke rol, voornamelijk in de zomermaanden. Op mensen die willen wandelen en sportief willen recreëren heeft het strand een grote aantrekkingskracht. De natuurlijke dynamiek wordt hier volop beleefd. Daarbij geldt dat de noordzee zelf de touwtjes in handen heeft; de zee neemt en geeft terug.	Strandrijden Sportieve activiteiten zoals paardrijden en kite-surven		Verstoring van het landschapsbeeld en de rust, veelal in conflict met wandelaars.
	Strandpaviljoens	Bij alle (officiële) strandovergangen zijn nu tijdelijke strand-paviljoens te vinden. De wens is om deze permanent te maken.	

Duinen

Menselijke activiteit – Natuur	Items	Aanknopingspunten voor de visie	
		Menselijke activiteit	Natuur
In de duinen heeft de natuur ook de overhand. Eeuwenlang heeft de bevolking van het eiland gestreden tegen het stuiven van de duinen. Recreatief wonen vindt plaats in Midland aan Zee en West aan Zee. Toeristen kunnen kilometers fietsen in de duinen. Delen van de duinen worden begraasd om te versralen. Ook groeien in de duinen cranberry's (op een aantal plekken gereguleerd).	Meer ruimte voor natuurlijke dynamiek		Meer vrijheid geven aan natuurlijke processen. Verstuiven van de stuifdijk/duinen is een optie om meer dynamiek te verkrijgen.
	Behouden van de weilandjes (duinlandjes) en volkstuintjes	Cultuurhistorisch waardevolle weilandjes en volkstuintjes behouden ter afwisseling in het duinlandschap en ter behoud van cultuurhistorie.	
	Naaldbossen	Op een aantal plekken (zoals bij West) zijn de naaldbossen beeldbepalend en bepalen zij voor een groot deel de identiteit van de plek. Vooral op plekken waar ze beeldbepalend zijn, zoals in West-Terschelling, zullen zij behouden blijven.	Om een gevarieerder beeld qua vegetatie te verkrijgen kunnen de naaldbossen omgevormd worden tot loofbossen of open duingebied.
	Zomerhuisjes in West aan Zee en Midland aan Zee	Huidige zomerhuisjes zijn een bijzondere verzameling; verhaal van de ontstaansgeschiedenis vertellen. Voor nieuwe huisjes een bijzondere bouwstijl ontwikkelen passend bij de cultuur van het eiland.	

Binnenduinrand

Menselijke activiteit – Natuur	Items	Aanknopingspunten voor de visie	
		Menselijke activiteit	Natuur
In de binnenduinrand is het spanningsveld tussen recreatie en natuur groot. Grote delen van de binnenduinrand zijn ingevuld met zomerhuisjes, stacaravans en campings. De bossen en de scherpe overgangen naar de duinen herbergen grote natuurlijke waarden.	Recreatie	Welke kwaliteit op welke plek? Waar groen en waar verstening? Intensieve recreatiepunten en gebieden voor rust en ruimte en beleving van het landschap.	
	Waterpeil		Een meer gevarieerde vegetatie in de bossen vraagt een hoger waterpeil– recreatie heeft ‘natte voeten’.
	Overgangszone van polder naar duinen zichtbaar houden en maken		Op veel plekken is de scherpe overgang tussen de polder en de duinen verdwenen. Een goed voorbeeld van een gave overgang is het gebied ruwweg tussen het meertje van Hee en het Koreabos. Vanuit de polder, dorpen en de hoofdweg is deze overgang prachtig zichtbaar. Op een aantal plekken kan deze overgang teruggebracht worden.
	Elzensingels en hakhoutbosjes	Behouden en versterken van de elzensingels. Coniferen (bijv. rondom campings) vervangen door elzensingels. Er zijn nog een aantal hakhoutbosjes aanwezig, de oudsten zijn het Leggerbos en het Maggebos, cultuurhistorisch zijn deze hakhoutbosjes van belang om te behouden.	De bosjes zijn beeldbepalend in het landschap en hebben bovendien vaak een ecologische waarde.
	Doorzichten over slenken	Verbeteren en herstellen van doorzichten vanuit de binnenduinrand richting de polder over de slenken. O.a. slenken tussen Landerum en Formerum. Hier ligt riooloverstort, mogelijkheden voor het creëren van meer open water.	

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Dorpen

Menselijke activiteit – Natuur	Items	Aanknopingspunten voor de visie	
		Menselijke activiteit	Natuur
De dorpen West-Terschelling, Midsland en Formerum zijn de meest recreatieve dorpen. Winkels, campings en andere voorzieningen zijn hierbij de trekkers. De meer oostelijk gelegen dorpen (Lies, Hoorn en Oosterend) zijn wat betreft recreatie extensiever. Er heerst wel een sterke dorpscultuur. De kleine gehuchten (Striep, Kinnum en Kaart) trekken relatief weinig toeristen. Het zijn veelal landschappelijk en cultuurhistorisch zeer fraaie bebouwingen.	Wegen door dorpen	De hoofdweg loopt door de meeste dorpen, daardoor ontstaan doorrijdorpen. Om de effecten van het verkeer (snelheid, beeld) te verminderen kunnen een aantal maatregelen genomen worden, namelijk: versmallen van het wegprofiel, aanbrengen van andere materialen en bomen langs de wegen planten. Van oudsher hebben er in de Terschellinger dorpen bomen(iepen) gestaan langs de wegen	
	Uitbreiden/ Inbreiden	Hoe omgaan met geplande uitbreidingen (vormgeving)? Landschap als basis. Aandacht voor landschapsbeeld en dorpsrand. Linten niet volledig dichtbouwen.	
	Landschapsbeeld en dorpsranden	Aandacht voor bestaande dorpsranden, o.a. van Midsland. Inpassing en ontwikkeling.	
	Bedrijventerrein	Het terrein enerzijds onttrekken aan het gezicht, anderzijds onderdeel maken van de baai/haven van Terschelling. Nieuw 'uitkijkpunt' over zee of 'zichtlocatie' aan zee.	

Polder

Menselijke activiteit – Natuur	Items	Aanknopingspunten voor de visie	
		Menselijke activiteit	Natuur
De polder is vooral gericht op landbouw, landschap en natuur. Dit levert soms een spanningsveld op, maar biedt ook veel mogelijkheden voor wederzijdse versterking.	Versterken relatie landschap-landbouw	Zoeken naar de kansen voor wederzijdse versterking van landbouw en natuur waarbij cultuur het primaat heeft.	Zoeken naar de kansen voor wederzijdse versterking van landbouw en natuur waarbij natuur het primaat heeft.
	Extensieve recreatie	Ontwikkeling van de polder, zoeken naar extensieve vormen van recreatie > voor de liefhebber	
	Wegen door het landschap	Verkeerstechnische problemen (o.a. hoofdweg) oplossen door inpassing in het landschap, niet door technische oplossingen.	Ontwikkelen van een meer natuurlijk uiterlijk van de wegen in de polder door ecologische bermbeheer.
	Terpen/stinswieren	Accentueren terpen, accenten(bijv. door tijdelijke landschapskunst) bij stinswieren en ontwikkelen route van de verdwenen dorpen	
	Bebouwing/boerderijclusters	Waardevolle silhouetten in het landschap behouden of creëren van een nieuw cluster.	
	Nieuwe agrarische bebouwing	Vanuit de menselijk activiteit kan gedacht worden aan nieuwe bouwvormen.	Vanuit de natuurgedachte kan gedacht worden aan meer historiserend bouwen.
	Erven	Silhouetten in het landschap. Hoe omgaan met erfvergrotingen, bijgebouwen en beplanting. Nadruk op behoud van jutterscultuur.	
	Stenkenpatronen en reliëfrijke percelen	Benutten agrarisch natuurbeheer.	Versterken oorspronkelijke patronen, laagtes en behouden reliëf.
	De Grië		Voorbeeldfunctie "hoe de polder er voor de inpoldering eruit zag" Behouden van gradiënten.

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Terschelling

Kwelders

Menselijke activiteit – Natuur	Items	Aanknopingspunten voor de visie	
		Menselijke activiteit	Natuur
Door de dijk langs de waddenkust zijn hier nagenoeg geen ‘natuurlijke’ kwelders aanwezig. De enige ‘natuurlijke’ kwelders zijn te vinden op de Boschplaat en de Grië.	Kwelders	Kwelders polder: Om de kwelders in stand te houden aan de wadkust en bij de Grië zijn kunstmatige oplossingen toegepast. In de toekomst zal een keuze gemaakt moeten worden: • kwelders kunstmatig instandhouden en ontwikkelen of...	Kwelders Boschplaat en de Groede: Bestaande kwelders zullen blijven bestaan tot de zee ze terugneemt, dit is de dynamiek van het eiland. • natuur haar gang laten gaan
	Recreatie	De kwelders aan het wad hebben voor de bewoners grote recreatieve waarde. Ook de Berkenvallei en de Grië zouden voor de liefhebber toegankelijker gemaakt kunnen worden (ook in het zomerseizoen).	Het Amelanderduin moet bereikbaar blijven voor de liefhebber.

Wad

Het wad heeft een sterke recreatieve aantrekkingskracht voor de eilandbewoners en in mindere mate voor de recreant.	Droogvallen van schepen	Tegenwoordig mogen schepen bijna overal droogvallen. Ter hoogte van de Boschplaat levert dit een verstoring op voor o.a. vogels.	
	Mosselbanken	Vroeger waren er mosselbanken aanwezig voor de waddenkust van Terschelling. Door de visserij zijn deze verdwenen. De bewoners van Terschelling willen de mosselbanken terug. Een lastig verhaal want dan zal de kokkelvisserij verboden moeten worden.	Daarnaast zal de natuur haar werk weer moeten gaan doen. Er kan niet zondermeer vanuit worden gegaan dat de mossels zich weer gaan voortplanten.
	Recreatie	Behouden wadzijde als recreatieve plek voor bewoners van het eiland en de ontsluiting ervan verbeteren.	

7 Ontwikkelingsvisie Terschelling

7.1 Algemeen

In dit hoofdstuk worden twee basisvisies uit Hoofdstuk 6 gebruikt als vertrekpunt voor de ontwikkelingsvisie voor Terschelling. Daarnaast vormen de items in de tabellen input voor de keuzen die er gemaakt worden. De twee visies spelen vooral in op nieuwe ontwikkelingen en minder op behoud van bestaande waarden. Uiteraard is hier in de visie wel aandacht voor. In dit hoofdstuk wordt de landschapsontwikkelingsvisie uitgewerkt waarbij verschillende aanbevelingen worden gedaan voor behoud, versterking of ontwikkeling van natuur en landschap. Een aantal van deze aanbevelingen worden in het uitvoeringsplan uitgewerkt tot project. Het gaat hierbij om concrete en uitvoerbare aanbevelingen. Aanbevelingen die niet terugkeren in het uitvoeringsplan zijn nog onvoldoende concreet en kunnen gezien worden als aandachtspunten, ideeën en mogelijke ontwikkelingsrichtingen. Zij zouden in een later stadium in projectvorm kunnen worden gegoten.

7.2 Visie op hoofdlijnen

De balans tussen de verschillende gezichten van het eiland in vorm, tijd en sfeer wordt verwoord in de ontwikkelingsvisie.

Gedurende vijf maanden per jaar is Terschelling één van de meest bezochte waddeneilanden van ons land. In de zomer is het erg druk op het eiland.

Zo'n 85% van de Terschellinger beroepsbevolking heeft werk, direct danwel indirect, in de toeristische sector.

Op het strand, in de bossen en in de dorpjes wordt volop gewandeld, gefietst en gekocht. Elk seizoen heeft een eigen charme. In de zomermaanden kan de badgast genieten van zon, zee en strand! In herfst en winter zijn de natuurkrachten goed waarneembaar en kun je volop struinen over strand, door duin en kwelder. Volledige vrijheid met de wind door je haren is het motto!

Door de gehele visie loopt een rode draad, namelijk de eeuwenoude cultuur-natuur relatie: "het geven en het nemen". De zee geeft en de zee neemt, de mens neemt en de mens geeft.

De visie is uitgewerkt in een aaneenschakeling van thema's en gebieden. Aan de hand van van de oost-west en noord-zuid geleding van het eiland wordt de visie op systematische wijze uiteengezet. Op hoofdlijnen wordt gestreefd naar:

- Een heldere zonering in extensief en intensief recreatief gebruik, van rust naar drukte, van natuur naar cultuur in de oost-west geleding.
- Vergroten van de herkenbaarheid van de verschillende landschapstypen in de noord-zuid geleding en karakteristieke gebieden hierin.

7.3 Noord-zuid

Strand

Het strand heeft voor veel mensen een grote aantrekkingskracht. De uitgestrekte strandvlakte, de altijd dynamische zee en de rust en ruimte. Zelfs in de drukke zomers is op het Terschellinger strand voor iedereen ruimte. De strategie die voor dit landschapstype geldt is het behouden van rust en ruimte. De huidige snelle toename in de omvang van het strandrijden maakt bezinning nodig over de vraag of beperkingen mogelijk en/of noodzakelijk zijn.

De wens leeft om de strandpaviljoens permanent te maken zodat er het gehele jaar door gebruik van kan worden gemaakt. De strandpaviljoens zijn punten van waaruit rust en ruimte beleefd kan worden.

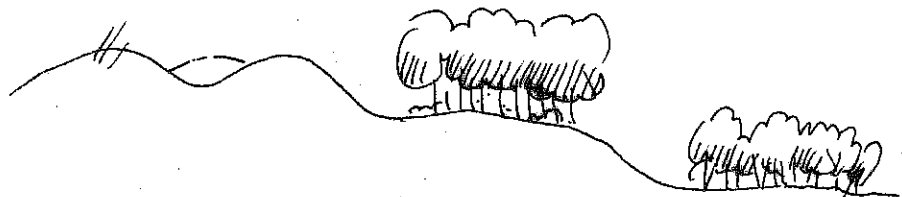
Duinen

In de duinen wordt vooral een keuze gemaakt voor rust, ruimte en natuur, maar ook voor menselijke activiteit. Dit betekent meer ruimte voor natuurlijk dynamiek alsmede behoud van oude gebruiken van de bewoners van het eiland zoals de weilandjes en de landjes (volkstuinten) in de duinen. Men is momenteel bezig met het opstellen van een overzicht (lijst) van het cultuurhistorisch medegebruik; vanuit deze lijst wordt toekomstig beleid geformuleerd.

In het thema 'natuurlijke dynamiek' wordt ingegaan op mogelijke maatregelen in de duinen.

Binnenduinrand

De binnenduinrand is slechts een smalle zone tussen de duinen en het polderlandschap. De zone heeft wel een belangrijke functie in beeld en als buffer tussen de twee landschapstypen. Behoud van deze zone staat dan ook voorop, belangrijker is echter het zichtbaar maken van de zone. Hiervoor is het nodig op een aantal plekken het bos opener te maken of zelfs te verwijderen. Om de doorzichten richting de polder te behouden is het

gewenst een aantal waterlopen (oude slenken) opener te maken dan wel te verbreden. De oude slenken tussen Landerum en Formerum en tussen Formerum en Lies komen hier bijvoorbeeld voor in aanmerking.

De elzensingels en de hakhoutbosjes zijn kenmerkend voor de binnenduinrand, daarnaast hebben ze waarde voor dieren die hun toevlucht zoeken in de singels en de bosjes. Deze beplantingselementen moeten dan ook in stand gehouden worden en waar nodig verbeterd.

Polder

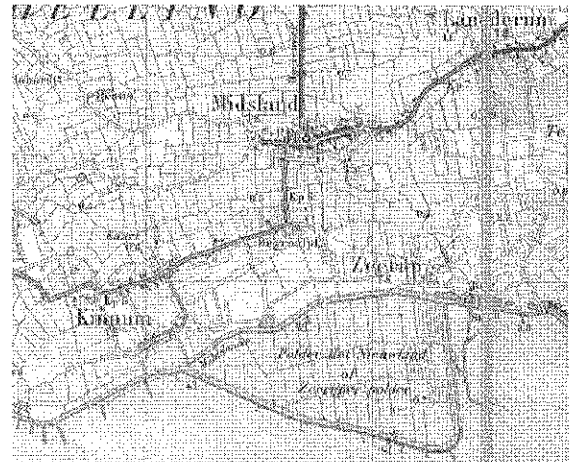
De polder heeft voor de meeste bezoekers van Terschelling, ten opzichte van andere gebieden, een minder grote aantrekkingskracht. Dit met uitzondering van het fietspad door de polder, dit wordt zeer intensief gebruikt. De waarden van de polder verdienen meer aandacht. Mede met het oog op behoud van aardkundige waarden is het belangrijk de polder aantrekkelijker te maken voor de bezoeker van eiland, niet gericht op de massatoerist maar vooral voor de liefhebber van kleinschalige activiteit, cultuur en natuur. Zowel de bewoners als de bezoekers van Terschelling kunnen zo inzicht krijgen in de schoonheid van de polder. Het beter beleefbaar maken van de kwaliteit van de polder heeft dus als functie om meer draagvlak te verkrijgen voor behoud en bescherming van het gebied.

Aanbevelingen die hierbij passen zijn:

- ontwikkelen van een route langs gehuchten, terpen, reliëfrijke percelen en de stinzen
- ontwikkelen van extensieve recreatievormen (voor de liefhebber) bijvoorbeeld een museum in een boerderij of een beeldentuin
- eendenkooien vangend houden

Van de ongeveer honderd kooien in Nederland zijn er nog zeven op Terschelling aanwezig. Deze bijzonderheid is de moeite waard om te behouden. Echter de enige manier om een eendenkooi te behouden is door de kooi vangend te houden of te maken of om een natuurbeschermende organisatie de kooi te laten onderhouden zoals dit altijd werd gedaan (zoals SBB dit doet met de kooi bij Hoorn). Gestreefd wordt naar vangende kooien en één 'museum'-kooi waar bezoekers van het eiland een kijkje kunnen nemen. De 'museum'-kooi is reeds aanwezig bij Hoorn (SBB).

- bebouwen van een verhoging in het landschap

Ondanks dat de nadruk op behoud ligt is een ontwikkelingsgerichte strategie van groot belang voor de Terschellinger polder. Een eiland heeft doorgaans het eerst te maken met knelpunten die zich pas later op het vaste land openbaren. Op kleine schaal wordt het eiland eerder geconfronteerd met te weinig (leef)ruimte en aantasting van landschappelijke waarden in relatie tot schaalvergroting in de landbouw en recreatieve druk.

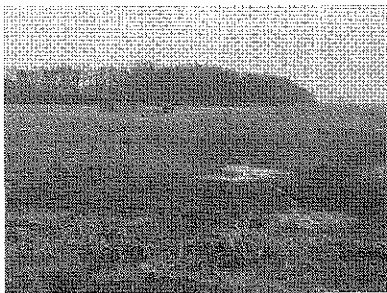

Om de verschillende waarden en functies in de polder met elkaar in balans te brengen worden te volgende aanbevelingen gedaan:

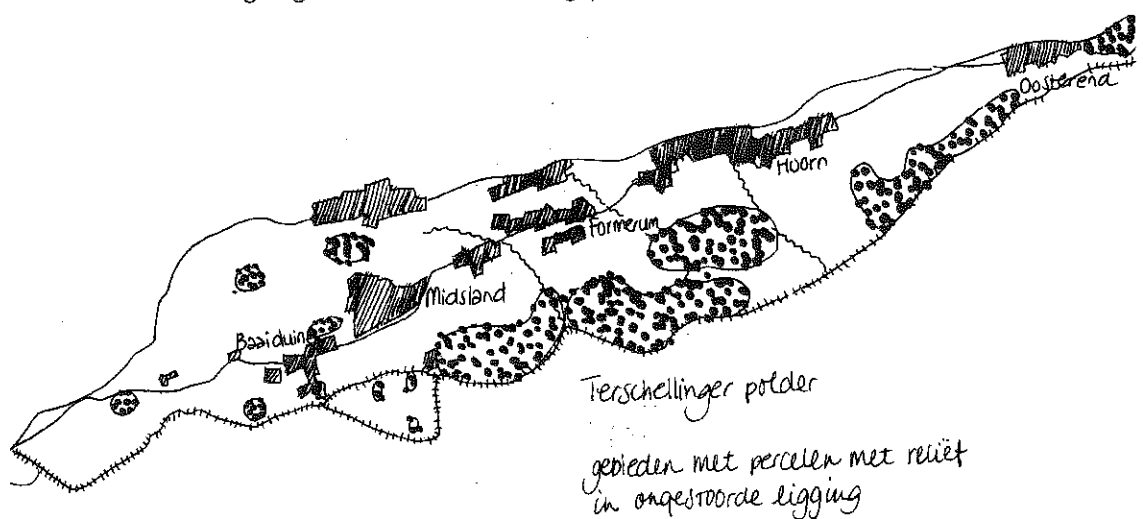
- Uitbreidingen van de bebouwing van agrarische bedrijven worden toegestaan wanneer deze worden uitgevoerd in een 'passende architectuur' (vorm/kleur/materiaalgebruik), door de bebouwingen in te passen in het landschap en door erfbeplanting of strategisch geplaatste beplanting;
- Kleinschalig microreliëf en de oude karakteristieke percelering, van strookvormige percelen (hogere delen) en onregelmatige blokken (lagere delen) behouden door (verdere) egalisering alleen toe te staan op percelen waar het reliëf nagenoeg verdwenen is.
- Waterpeil aanpassen ten behoeve van weidevogels o.a. de kempfaan (lokaal)
- Extensieve vormen van recreatie ontwikkelen in de polder waarin het verhaal van de polder wordt verteld. Hierbij kan gedacht worden aan diverse aanknopingspunten uit het landschap, zoals terpen, kleinschalig reliëf, verdrinken en overstoven dorpen, sporen van geulen en prielen en stinswieren.

Reliëfrijke percelen in de polder

In §4.5 van dit landschapsonwikkelingsplan is al gewezen op het feit dat de Terschellinger polder op aardwetenschappelijk gebied een bijzondere waarde vertegenwoordigt. We vinden er tal van percelen die door hun kleinschalig reliëf een beeld geven van de ontstaansgeschiedenis van het gebied. Het gaat om voormalige geulen en platen die met kweldervorming te maken hebben en om opduikingen van oude duinen. Voorbeelden van deze laatste vorm zijn de onbewoonde terpen ten oosten van Stryp en ten zuidwesten van Kinnum. De meeste delen van het polderlandschap zijn onder invloed van het agrarisch gebruik, met name de eerste ruilverkaveling van 1946-1950, geëgaliseerd. Niet overal echter zijn de kleinschalige hoogteverschillen geëgaliseerd. We vinden nog tal van percelen met microreliëf, bijvoorbeeld ten zuiden van Hoorn en Lies. Hier is de situatie te zien die vroeger in het hele Fries-Groningse terpengebied aanwezig was: oneffen, hobbelige percelen met hogere delen en met restanten van geulen en prielen. Deze situatie is zo zeldzaam geworden in ons land dat het van een groot maatschappelijk belang moet worden geacht om dit kleinschalige reliëf in stand te houden. Dit kan gedaan worden door de betreffende percelen bijvoorbeeld een speciale bestemming te geven in het bestemmingsplan.

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schlinghe, Schylge, Skylge, Te

Wad

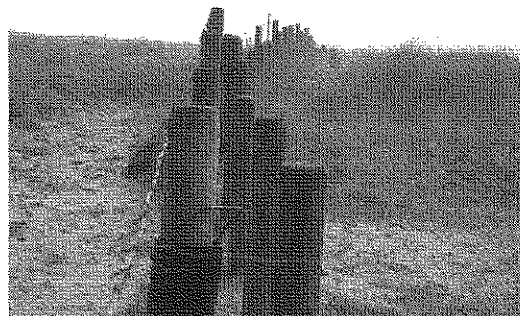
Dit gebied is vooral bekend bij bewoners en dit moet ook zo blijven. Dit betekent dat recreatie hier niet wordt gestimuleerd, een fietstocht langs de waddendijk voor de liefhebber is hier nagenoeg de enige recreatieve mogelijkheid (in beperkte mate surfen, haventje, ôde dyk en groene strand).

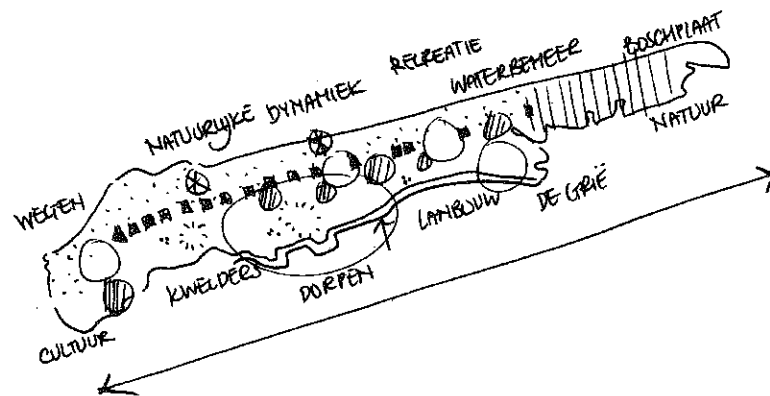
Het wad wordt gekenmerkt door een afwisseling van kleine kwelders en water aan de dijk. Veel van de kwelders worden in stand gehouden door aangebrachte beschoeiing. Van natuurlijke aangroei is met de aanleg van de waddendijk nauwelijks nog sprake. Enkel in een aantal hoeken en binnenbochten van de dijk slibt nog kwelder op natuurlijke wijze aan. In het kader van het in stand houden deze kwelders, worden bij het thema 'natuurlijke dynamiek' voorstellen gedaan. De natuurlijke kwelders zijn voorbehouden aan de plekken waar ze nog wel op natuurlijke wijze worden behouden, namelijk op de Grië, de Groede en de Boschplaat.

Afgelopen jaar is een proef ingegaan met het droogvallen van schepen. Schepen mogen nu overal droogvallen. In 2006/2007 zal de proef geëvalueerd worden. Aan de hand van de evaluatie zal een keuze worden gemaakt.

De Grië en de Berkenvallei

Deze gebieden worden door de recreant en toerist weinig bezocht. Delen, zoals de berkenvallei zijn nu 's zomers niet toegankelijk voor bezoekers. Door de geheel eigen sfeer en het eigen karakter van de gebieden zijn ze wel aantrekkelijk voor een specifieke doelgroep. Het is wenselijk om de gebieden toegankelijker te maken voor de liefhebber.

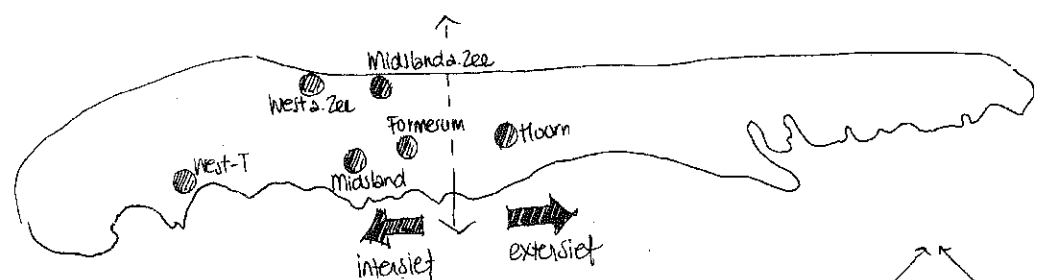

7.4 Thema's over de breedte van het eiland

Recreatie

Door recreatie zijn veel plekken op Terschelling van rustig omgevormd tot relatief drukke plekken. Natuurgebieden worden bezocht door fietsers en wandelaars en het strand heeft een grote aantrekkingskracht. Deze belangstelling voor de natuurgebieden van Terschelling is niet verkeerd, maar dient wel in balans te blijven met de ecologische doelstellingen. Daarom wordt voorgesteld een duidelijke zonerings aan te brengen wat betreft recreatieve activiteit. De nadruk ligt hierbij op de westzijde van het eiland, waarbij het meest westelijke gebied, de Noordsvaarder, een gebied voor rust en ruimte dient te blijven. Ook naarmate men verder oostelijker komt wordt de recreatie extensiever. Dit is ook nu al zichtbaar in de concentraties zomerhuisjes en campings. Het is wenselijk deze zonering te behouden en te beschermen, dit wordt gedaan door:

- intensieve recreatieve activiteiten concentreren aan de westzijde van het eiland
- aan de oostelijke zijde van het eiland ruimte behouden voor rust en ruimte voor eigen bewoners en liefhebbers

In de zone, op de overgang van de binnenduinrand naar de polder, is vrijwel de meeste verblijfsrecreatie gevestigd in de vorm van campings en zomerhuisjes. De grootste concentraties liggen bij Midland en Formerum, iets kleinere concentraties liggen bij Lies en Hoorn, veelal tussen de elzensingels verscholen. Daarnaast zijn West aan Zee en Midland aan Zee plaatsen die enkel bestaan uit zomerhuisjes. Bij Midland en Formerum liggen de huisjes op veel plekken verscholen in het bos of tussen de elzensingels. Voorgesteld wordt om dit uitgangspunt vast te houden en huisjes en vooral ook campings in te passen in het landschap. Dit kan gedaan worden door een omheining van elzensingels (of gemengd) waarbij perceelstructuren leidend zijn voor de vormgeving. Daarnaast dient er aandacht te zijn voor de transformatie van caravans naar zomerhuisjes in deze zone.

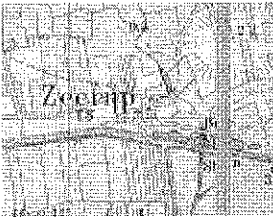
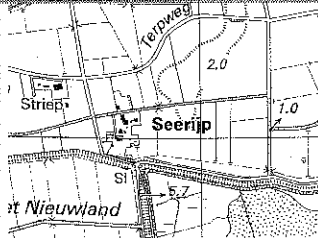
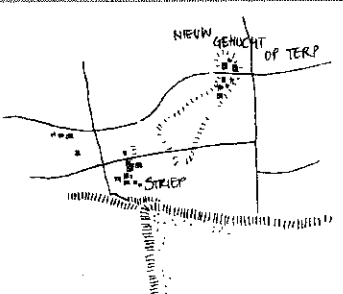
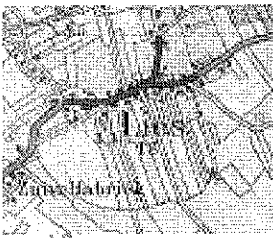
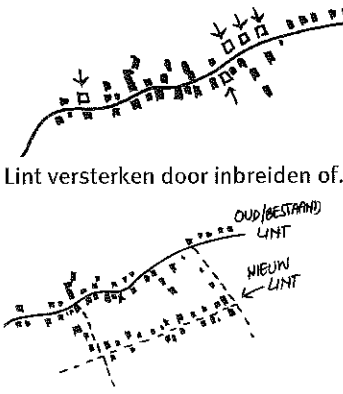

Dorpen: uitbreiden en inbreiden

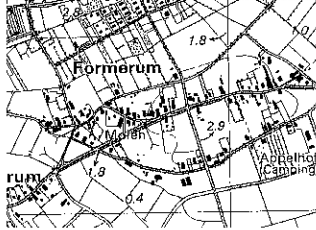
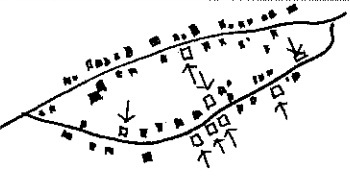
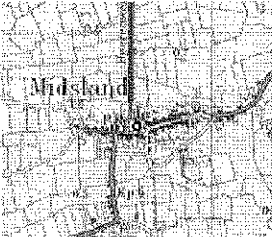
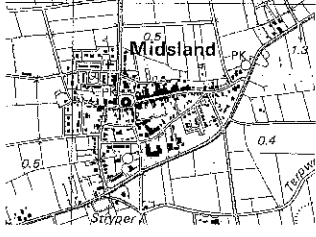
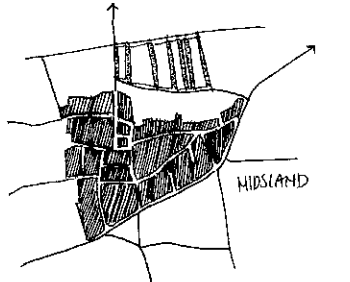
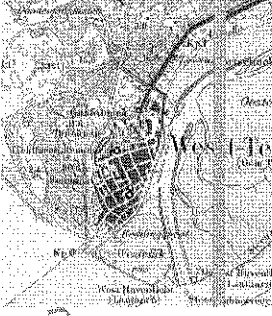
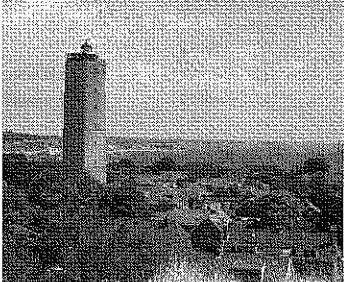
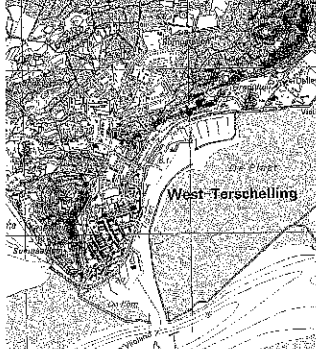
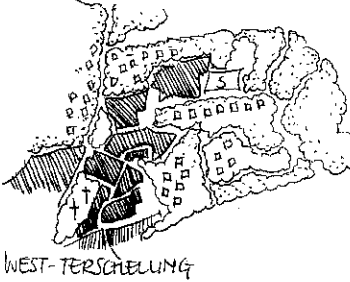
Voor het uitbreiden van de dorpen worden de volgende strategieën voorgesteld, namelijk:

- Incidentele uitbreidingen worden inbreiding en volgen oorspronkelijke structuur
- Geplande uitbreidingen gaan uit van de landschappelijke onderlegger als basis
- Inbreidingen inrichten ter versterking van dorpsstructuur
- Nieuwe uitbreiding in nieuw dorp of nederzetting
- Nieuwe uitbreiding in het bos bij West-Terschelling

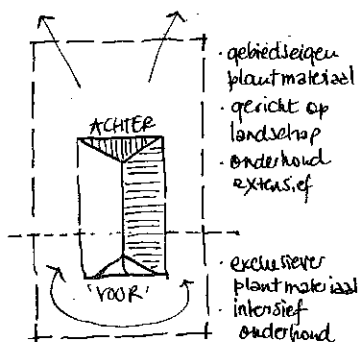
In de volgende tabel wordt handen en voeten gegeven aan de volgende strategieën.

Dorpstypen	Beeld in het landschap	Structuur	Strategie bij uitbreiden/inbreiden
Gehucht/boerderijcluster 			Nieuw dorp of gehucht.
Lint 			Lint versterken door inbreiden of... ...een nieuw lint.

Schelling, Scelinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skyle

Dorpstypen	Beeld in het landschap	Structuur	Strategie bij uitbreiden/inbreiden
Geestdorp 			 Linten versterken door inbreiden.
Ontstaan nauwelijks herkenbaar 			 Landschap als onderlegger.
Havenplaats 			 Nieuwe uitbreidingen in de bossen uit het zicht.

De voorgaande tabel is vooral gericht op dorpsstructuren en op welke wijze uitbreidingen op verantwoorde manier kunnen plaatsvinden. Vanuit het landschap is ook de verschijningsvorm van de bebouwingen van belang. Het onderwerp hoort vooral thuis in een Welstandsnota of een Beeldkwaliteitsplan. Toch is er een sterke relatie tussen de identiteit van een landschap en haar bouwwerken. De discussie over wat wel en niet 'past' op het eiland is echter geen gemakkelijke en aan smaak onderhevig.

Silhouetten in het landschap

De boerderijclusters van bijvoorbeeld Stryp en Kaart vormen prachtige silhouetten in het landschap. Zelfs een enkele boerderij op een terp zoals Horp levert een waardevol beeld op. Het samenspel van boerderij of andere bebouwing met het erf eromheen versterkt het karakter van het landschap en is om deze reden belangrijk om te behouden. Het Terschellinger erf heeft van oorsprong geen brede 'mantel' (beplanting rondom gehele boerderij). De opgaande beplanting rondom het huis was vooral op die plekken gesitueerd waar het de wind moest tegen houden. Groen werd dus vooral op strategische plekken ingezet.

Aanbevelingen die hierbij van toepassing zijn:

- stimuleren van aanbrengen gebiedseigen erfbeplantingen (zie schets)
- aandacht voor behoud en bescherming van bijzondere bebouwingen (rijksmonumenten en jongere bouwkunst)
- ontwikkelen van een nieuw boerderijencluster op een terp/duinkop

Dorpsranden

Uiteraard speelt deze problematiek bij meerdere dorpen, bij Midsland openbaart het zich echter het meest duidelijk. Aan de zuidzijde van het dorp, waar de hoofdweg min of meer de grens van het dorp markeert, staan woonhuizen afgewisseld met bedrijfsgebouwen. Het geheel maakt een enigszins rommelige indruk. De hoofdweg en de omgeving daarvan hebben een duidelijke functie als 'eerste indruk' van het eiland. Het is daarom gewenst de zuidzijde van Midsland te verbeteren en aantrekkelijker te maken door bijvoorbeeld de boombeplanting te versterken, hagen aan te planten (aan de zijde van het dorp) en vooral eigenaren te stimuleren gebiedseigen erfbeplanting aan te brengen (voorbeeldsoorten zijn: els, eenstijlige meidoorn, vuilboom, lijsterbes, gelderse roos, vlier en berk). Voor de nieuwe rondweg geldt dat door boombeplanting aan te brengen langs de weg (elzen of iepen) het dorpse karakter versterkt wordt.

Het is van belang de losse dorpstructuren zoals die nu aanwezig zijn te handhaven. De linten hebben een geleidelijke overgang van dorp naar landschap. Deze overgang kan behouden worden door geen nieuwe huizen achter het lint te situeren, maar door het lint zelf te versterken.

De dorpen aan de hoofdweg worden gescheiden door kleine open stukken. Om de eigenheid van de afzonderlijke dorpen te behouden is het nodig deze open stukken te behouden. Om dit kracht bij te zetten worden de boombeplantingen in het dorp niet doorgezet na dat de laatste bebouwing eindigt en begint de beplanting weer aan het begin van een dorp bij de eerste bebouwing.

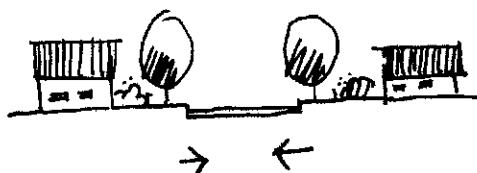
Wegen in het landschap en door de dorpen

De hoofdweg en de omgeving daarvan leveren de eerste indruk aan de bezoeker. De bezoekers van het eiland verkennen het eiland vanaf deze weg, worden over deze weg naar hun vakantiebestemming vervoerd en de weg is een duidelijk oriënteringspunt. Zoals reeds eerder beschreven zijn problemen en knelpunten op de hoofdweg veelal opgelost met verkeerstechnische oplossingen. In de dorpen wordt te hard gereden (daarbuiten ook) en door borden en omhoogschietende drempels wordt de automobilist gemaand om snelheid te minderen. De technische oplossingen zijn niet altijd even fraai en de wegen door de dorpen blijven aantrekkelijk om hard te rijden.

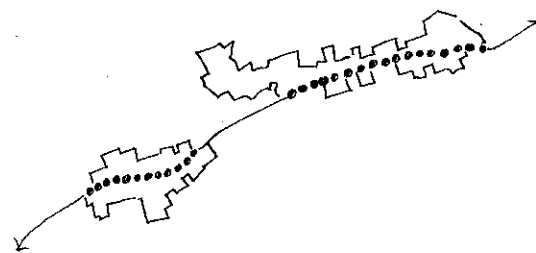

De volgende aanbevelingen passen hierbij:

- (visuele) versmalling aanbrengen door boombeplanting aan begin en einde van het dorp (dit is reeds opgepakt door de gemeente, bijvoorbeeld in Hoorn)

- boombeplanting (iepen) in de vorm van een laan vanaf eerst dorpsbebouwing tot aan de laatste dorpsbebouwing
- wegprofiel door het gehele dorp heen versmallen
- verhardingsmateriaal asfalt bij voorkeur vervuilen voor klinkerverharding (zoals in de rest van het dorp ook gebruikt wordt)

De wegen in de polder en de wegen naar de duinen en het strand hebben een bijzondere eigenschap, namelijk dat deze wegen vaak doodlopen. De wegen in de polder zijn vaak smal en soms onverhard. Deze karakteristiek is waardevol voor de beleving van het landschap, omdat de weg op die manier ondergeschikt is aan de beleving van het landschap. Versterking kan plaatsvinden door het meer ecologische beheren van de bermen. De wegen naar de duinen zijn veelal verhard (asfalt) echter wel met een smal profiel. Ook hier staat de beleving van het omliggende gebied centraal en is de weg enkel een middel om bij het strand te komen. Brede bermen en fietspaden die meegaan met de vorm van het landschap versterken dit effect. Behoud hiervan is wenselijk.

Natuurlijke dynamiek

Duinen

Dynamiek zorgt ervoor dat een duingebied zich vernieuwt. In natuurlijke duingebieden zijn wind en stroming voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de dynamiek. Door zandverplaatsing onder invloed van de wind, kunnen nieuwe kalkrijke(re) duinen (één en ander is afhankelijk van de herkomst van het zand) of juist duinvalleien ontstaan (sedimentatie respectievelijk erosieprocessen). Ook oudere duinen kunnen hierbij verstoven worden of juist overstoven worden met kalkrijk zand. Ook kunnen plaatselijk openingen/zwakke plekken in de zeereep ontstaan, waardoor zeewater bij stormtij het duingebied in kan stromen. Hierdoor ontstaan brakke en kalkrijke milieus.

Door het beheer dat gericht is op vastlegging van de duinen, is een groot deel van de natuurlijke dynamiek verloren gegaan in het duingebied. Dit verlies bevordert de veroudering van het duingebied. Dit effect is nog versterkt door de nutriëntentoevoer via droge depositie en regen, waardoor de verzuuring en verzuring versneld wordt. In de vegetatie gaan grassen (vooral Duinriet), Kruipwilg en opslag van Grauwe en Geoorde wilg overheersen, waardoor een eenvormig en kleurloos beeld ontstaat. Karakteristieke pioniersvegetaties zijn hierdoor nagenoeg uit het duingebied verloren. Veel van deze pionierssoorten zijn zeldzaam en/of bedreigd. Sommige soorten zijn in het binnenland (zeer) zeldzaam of zelfs verdwenen, maar worden in het duingebied nog aangetroffen.

Niet alleen om de soortendiversiteit en de natuurwaarden te versterken, maar ook om duingebied landschappelijk aantrekkelijk te houden, is het wenselijk het natuurlijke proces van verjonging te stimuleren. Dit kan door gerichte beheersmaatregelen als plaggen (pleksgewijs), branden (pleksgewijs), maaien al dan niet in combinatie met begrazing om sterke ontwikkeling van struiken/boomopslag en grassen te beperken-/tegen te gaan.

Zoals uit de Evaluatie van het Beheersplan Rijksgronden Terschelling 1992-2002 blijkt, heeft Staatsbosbeheer al de nodige ervaring hiermee opgedaan.

Een ander probleem in het duingebied, en wel met name in de vochtige duinvalleien, is de verdroging. Van nature ligt er onder het duingebied een zoetwaterbel die op het zoute grondwater drijft. Omdat het grondwaterpeil het maaiveldniveau volgt ligt het niveau van het zoete water in de duinen ruim boven zeeniveau. Voor de vegetatie in de duinen is dit van groot belang. De zoetwaterbel wordt aangevuld via neerslag. Via zijdelingse afstroming verdwijnt er water naar de Noordzee en de polder. Door verlagingen van het polderpeil, grootschalige bosaanleg, kustafslag en grondwateronttrekking is met name in de tweede helft van de vorige eeuw het waterpeil gedaald. Gezamenlijk hebben deze ontwikkelingen geleid tot een grondwaterstanddaling van 0,50m tot 1,0m, op sommige plekken zelfs tot meer dan 1,5m. Maatregelen die de grondwaterstanden verhogen en kwelstromen herstellen zijn vanuit natuuroogpunt zeer gewenst, omdat natte duinvalleien tot de potentieel meest waardevolle terreintypes horen. Ook faunistisch gezien zijn natte duinvalleien waardevol: ondiepe duinplassen bijvoorbeeld vervullen ook een rol als voedsel- en rustgebied voor Lepelaars en verschillende soorten steltlopers.

Onderstaand is een aantal voorstellen opgenomen, die erop gericht zijn de natuurwaarden in het duingebied te herstellen c.q. te bevorderen. Met name de uitvoering van grondwaterstandverhogende maatregelen kan gevolgen hebben voor andere functies (landbouw in de polder, bebouwing in de binnenduinrandzone). Hier zal nader aandacht aan besteed moeten worden.

ie, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Edelherten moeten waddenduinen redden

Sc

Aanbevelingen:

- Verjonging bevorderen in verouderde en/of verruigde natte en droge duingebieden door (lokaal) beheermaatregelen uit te voeren als plaggen, maaien of branden al dan niet in combinatie met begrazing. Potentiële locaties zijn het Mierenplek bij Oosterend, het duingebied ten noorden van Oosterend, het duingebied te noorden van Hoorn en de natte valleien rond West aan Zee.
  - Invloed van de wind (dynamiek) op de vorming van de stuifdijk bevorderen. Een mogelijke locatie voor meer invloed creëren van de zee en de wind is de Cupido's Polder op de Boschplaat. Aan de andere zijde van het eiland tussen paal 3 en 7 zijn er mogelijkheden voor verstuingen.
  - Grondwaterstand in het duingebied verhogen door maatregelen als het kappen van bos, het omvormen van naaldbos, het weer laten stuiven van verruigde duinen en verhoging van de ontwateringsbasis in het duingebied. Verbeteren van de beleving van de duinvlaktes kan door delen bos te verwijderen. Staatsbosbeheer heeft dergelijke plannen met het bosje tegenover de Kooibosjes. Een andere, mogelijke locatie voor boskap is het Hoornsebos. Het kappen van het noordelijke deel kan ook de verstuing en daarmee duinvernieuwing bevorderen. De ontwateringsbasis van de sloten zou verhoogd kunnen worden in het duingebied rond West aan Zee².
  - Inzetten grazers om veroudering in de duinen te beperken/tegen te gaan.
-

Duinontginningen

Vanuit cultuurhistorisch oogpunt is het wenselijk de voormalige duinontginningen (weilandjes), die nu als grasland in gebruik zijn, te handhaven. Door ontwateringsmaatregelen en mestgift (in het verleden) zijn floristische waarden lang niet overal goed ontwikkeld. De floristische waarde is te vergroten door een verschrallings-beheer toe te passen. De hierdoor te ontwikkelen bloemrijke graslanden vormen ook landschappelijk gezien een aantrekkelijk beeld.

Aanbeveling:

- Natuurwaarde duinontginningen (weilandjes) vergroten door maaibeheer in combinatie met begrazing. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren op de weilandjes ten zuiden van de Miereplak en die rond Kaap Hoorn.
-

Binnenduintrand

Het reservaat de Kooibosjes heeft te lijden van verdroging en verzuring. Uit de Watersysteemanalyse Terschelling van Royal Haskoning blijkt dat het opzetten van het waterpeil in het aangrenzende deel van de landbouwpolder een positief effect hierop heeft.

Aanbeveling:

- Herstel natuurwaarden Kooibosjes door optimalisatie van het hydrologisch systeem rond dit gebied, waardoor de invloed van kwelwater vergroot wordt.
-

Polder

De ontwatering van de polder heeft, als genoemd, geleid tot verdroging van het duinmassief. Desalniettemin kampen vooral de lage delen van de polder vanuit landbouwkundig oogpunt gezien met een structurele wateroverlast. De hogere delen echter hebben 's zomers echter droogteproblemen. Daar komt bij dat de zone aan de wadzijde te kampen heeft met zoute kwel, waardoor het slootwater brak is en niet geschikt is voor veedrenking.

-
2. In combinatie met maatregelen die verstuing en eventuele omvorming van bos bevorderen, kan het nodig zijn aanvullende inrichtingsmaatregelen te nemen om overlast voor functies als recreatie en bebouwing te voorkomen.

De floristische (bloemrijke hooilanden) en faunistische waarden (weidevogels) in de polder zijn door landbouwkundige verbeteringsmaatregelen als ontwatering en bemesting in de vorige eeuw sterk achteruitgegaan.

Naast Schiermonnikoog en Ameland bezit Terschelling uitgestrekte graslandpolders. Ondanks de achteruitgang is de Terschellinger Polder een belangrijk weidevogelgebied. De aanwezigheid van micro- en macroreliëf (bijvoorbeeld in de vorm van oude slenkpatronen) in de graslandpercelen verhoogt de aantrekkelijkheid voor de meeste soorten weidevogels. Op veel percelen is dit reliëf door egalisatiewerkzaamheden in de loop der jaren echter verdwenen.

Voor het poldergebied dienen keuzes gemaakt te worden. Landbouwontwikkeling op laaggelegen, natte percelen biedt weinig perspectief. Deze percelen bieden echter wel mogelijkheden om de natuur- en landschappelijke waarden van het gebied te versterken.

Aanbevelingen:

- Laaggelegen natte landbouwpercelen, bij voorkeur percelen met oorspronkelijk microreliëf (zoals ten zuiden van Lies en Hoorn en onder dijk), met de eigenaren overeenkomsten sluiten over een vorm van agrarisch natuurbeheer, en optimaal inrichten voor weidevogels. Behoud (en eventueel herstel) van de reliëfrijke percelen versterkt ook de cultuurhistorische en landschappelijke waarden van het poldergebied.
  - Oude afwateringspatronen vanuit de duinen via de polder naar zee herstellen. Lokaal kunnen hierlangs ondiepe plassen aangelegd worden die in natte perioden als wateropvang functioneren. Laaggelegen, natte percelen zijn het meest geschikt voor lokale verbreding. De bij verbreding vrijkomende grond kan gebruikt om de landbouwkundig beter geschikte percelen op te hogen. Mogelijk kunnen ook in de binnenduintrandzone waterplassen worden aangelegd, die in natte perioden als bergingsgebied kunnen dienen.
-

Wad en Kwelders

Natuurlijke kwelders komen van nature voornamelijk nog voor aan de oostzijde van het eiland (Boschplaat). Ter hoogte van Formerum, Lies en Hoorn komen langs de wadkant lokaal nog geringe oppervlakten kwelder voor. Het geringe kwelderareaal langs de polderzijde is vooral het gevolg van de inpoldering in het verleden. Anderzijds hebben de huidige kwelders te leiden van erosie. Aanleg van een dam voor de kwelders kan hier een oplossing voor bieden. Door de aanleg van een steendam bij de Grië in 1991 is de voortdurende afslag sterk afgenomen en heeft zich snel een kweldervegetatie ontwikkeld.

Voor het wad bestaat de wens het aandeel kwelder uit te breiden. Hiervoor zijn een aantal mogelijkheden aanwezig, namelijk:

- Aanleg van een dam voor de kleine kwelders ter hoogte van Formerum, Lies en Hoorn, of
- Aanleg van landaanwinning- of kwelderwerken om de aanslibbing te bevorderen (vergelijk de Friese en Groninger kust).

De aanbeveling wordt gedaan om te onderzoeken welke maatregelen hiervoor nodig zijn.

Waterbeheer op Terschelling

De wensen ten aanzien van het waterbeheer verschillen nogal. Vanuit de natuurontwikkeling gezien is verhoging van het grondwaterpeil gewenst, terwijl de boeren misschien liever een peilverlaging in de polder zouden nastreven. Bij ongewijzigd beleid neemt de structurele overlast in de polder toe (als gevolg van de zeespiegelstijging en de toename van de neerslag). Het probleem van de zoute kwel wordt groter. De gevolgen van hevige regenbuien zullen grotere oppervlakten blank zetten. In de Watersysteemanalyse Terschelling, opgesteld door Royal Haskoning in opdracht van het Wetterskip Fryslân, zijn de problemen ten aanzien van het waterbeheer op een rijtje gezet en is gepoogd een oplossing te verzinnen waarin alle partijen zich zouden kunnen vinden.

Ze hebben dat treffend het poldermodel genoemd. In dit model is van de volgende aspecten uitgegaan:

- De helft van het naaldbos wordt omgezet in loofbos
  - Tien procent van de verruigde, niet beboste delen van de duinen wordt van vegetatie ontdaan en mag weer gaan stuiven
  - Door de afstroming van water te bemoeilijken wordt meer water in de duinen vastgehouden
  - Het lage deel van Midsland aan Zee moet worden gedraineerd. Het overtollige water moet worden weggepompt naar nabijgelegen delen van de duinen
  - De delen van West-Terschelling die nu last hebben van te hoog water moeten worden gedraineerd
  - Bij de beide sluizen moeten gemalen worden aangelegd voor perioden met hoge waterstanden op het Wad en in gevallen van hevige neerslag.
-

Het Wetterskip Fryslân verwacht dat deze maatregelen tot gevolg zullen hebben dat er vernatting in het duingebied optreedt, waarbij vooral de lage delen, de natte duinvalleien, een hogere waterstand zullen krijgen. Drainage van de huizen in West-Terschelling en in Midsland aan Zee zal de wateroverlast verminderen. Ten aanzien van dit laatste dorp wordt trouwens in overweging gegeven de laagstgelegen huizen op termijn te verplaatsen naar hogere delen van het terrein. Op de waterstanden in de polder zullen deze maatregelen naar verwachting weinig effect hebben, behalve dat de oppervlakkige afstroming in de richting van de polder zal worden verminderd.

Wij hebben echter het vermoeden dat er wel degelijk effecten te verwachten zijn die met de verhoging van de waterstand in het duingebied te maken hebben. Naar ons idee zal de grondwaterbeweging van het duingebied naar de polder namelijk langer voortduren. Momenteel is het zo dat er een vertraging van ongeveer drie maanden optreedt: drie maanden na de grootste neerslagpiek in de winter vindt het water, dat in het duingebied in de bodem is getrokken, zijn weg naar de polder en naar de Noordzee. Vergroting van de zoetwatervoorraad in het duingebied zou tot gevolg kunnen hebben dat de afgifte van water langer voortgaat dan nu het geval is. Dit kan gunstige effecten hebben op het poldergebied, omdat er dan meer water beschikbaar komt in het groeiseizoen en de zoute kwel wordt teruggedrongen.

Aanbeveling:

Verhoging van de grondwaterstand in de duinen geeft gunstige effecten op de polder.

Daarnaast geven we in overweging een tweetal andere maatregelen te onderzoeken op hun effecten op de waterhuishouding. In de eerste plaats zou een verruiming van de waterlopen kunnen worden overwogen. Door de verruiming kan vergroting van de bergingscapaciteit worden bereikt, waardoor het gebied iets minder kwetsbaar wordt voor plotseling heftige regenval.

Bij voorkeur zouden de oude wadslenken hiervoor moeten worden gebruikt, de restanten van vroegere geulen die nog in het huidige landschap te vinden zijn. Naast waterberging zouden deze waterlopen natuurontwikkeling als neven doelstelling kunnen krijgen. In de tweede plaats zou kunnen worden overwogen bergingscapaciteit voor water te creëren in de binnenduintrand. Als op één of twee plaatsen in de binnenduintrand, op laaggelegen plaatsen, terreinen ingericht kunnen worden voor opvang van piekafvoeren vanuit het duingebied komt er minder water in de polder. Geleidelijk kunnen deze bergingsmeertjes hun water weer via kwel of oppervlakkige afstroming aan de polder afstaan.

Aanbeveling:

Meer berging creëren in de waterlopen door verruiming en meer berging creëren in de binnenduintrand door aanleg van meertjes.

Bedrijvigheid

Terschelling heeft een bedrijventerrein. In het structuurplan wordt aangegeven dat het terrein uitgebreid wordt aan de oostzijde. De bedrijvigheid is goed zichtbaar in de openheid van de polder en de ligging aan de waddendijk.

Het wordt aanbevolen om het bedrijventerrein landschappelijk in te passen door het aanbrengen van een elzenbeplanting aan de oostzijde. Hierdoor lijkt het terrein vanuit de polder gezien op te gaan in de binnenduintrand. Ook door rekening te houden met vormgeving, kleur- en materiaalgebruik in de gebouwen kan het nieuwe deel van het bedrijventerrein worden ingepast.

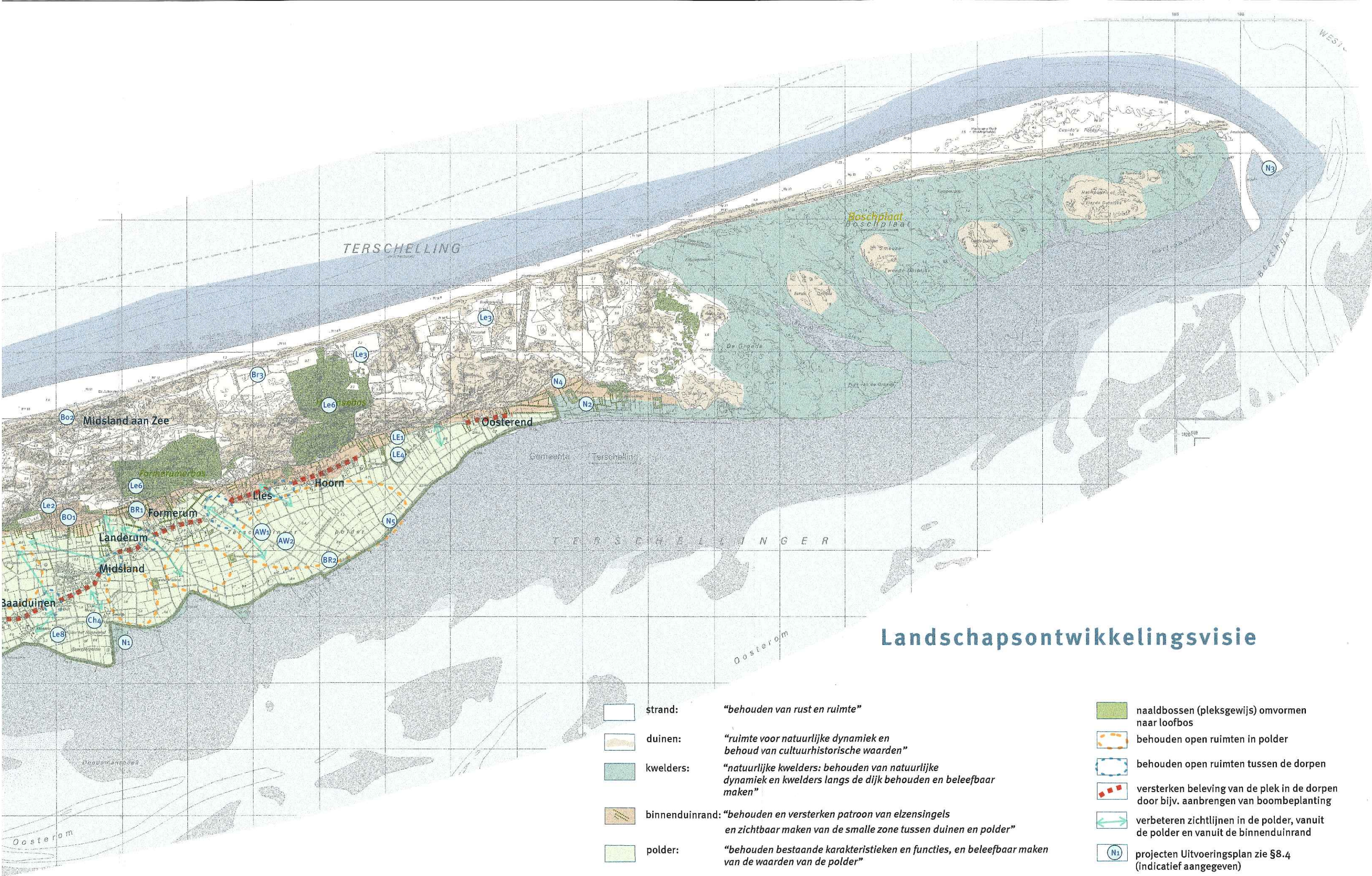

Terschelling

- strand: "behouden van rust en..."
- duinen: "ruimte voor natuurlijk behoud van cultuurhis..."
- kwelders: "natuurlijke kwelders: dynamiek en kwelders maken"
- binnenduinrand: "behouden en versterk en zichtbaar maken va..."
- polder: "behouden bestaande van de waarden van de..."

Deel 3 Uitvoeringsplan

8 Uitvoeringsprojecten

8.1 Inleiding

Algemeen

Dit Uitvoeringsplan is een onderdeel van het Landschapsontwikkelingsplan Terschelling. Het bevat een uitwerking van de projecten die een bijdrage kunnen leveren aan het behoud, de versterking en vooral ook de ontwikkeling van het Terschellinger landschap.

De landschapsontwikkelingsvisie is in nauw overleg met de begeleidingsgroep vertaald in een uitvoeringsprogramma met concrete projectvoorstellen. Immers vele van de projecten zullen door initiatieven vanuit de gemeentelijke organisatie moeten worden opgestart. Het uitvoeringsprogramma omvat een projectenlijst met projecten die zich bewegen op het vlak van organisatie, verdere uitwerking of onderzoek en daadwerkelijke realisatie.

De projecten worden omschreven, mogelijke betrokken partijen worden voorgesteld en de mogelijke financieringsbronnen per project worden uiteengezet. Van elk project wordt de prioriteit aangegeven en de tijd van uitvoeren.

Uitvoeringsprogramma

Met het Uitvoeringsprogramma blijft het LOP Terschelling niet een papieren plan, maar juist een heel praktisch plan. De komende 10 jaar zullen verschillende partijen om tafel gaan om de projecten in deze termijn ten uitvoer te brengen. Hierin heeft niet alleen de gemeente een verantwoordelijkheid, maar is het vooral een gedeelde verantwoordelijkheid ("eilandbreed"). Communicatie is een sleutelwoord in dit proces. Daarom zal per project de initiatiefnemer(s) worden benoemd. Bij de gemeente Terschelling zal de landschapscoördinator (zie §8.2 beschrijving landschapscoördinator) het initiatief nemen vanuit de gemeente. Het op te zetten Groenfonds is hierin een belangrijke stap; het fonds zal op Terschelling o.a. gevoed worden door de compensatiegelden.

De interactie met het, te actualiseren, bestemmingsplan buitengebied van Terschelling is groot, waardoor het LOP indirect, meer dan een toetsende functie krijgt.

Opbouw

Het Uitvoeringsplan bestaat uit een aantal hoofdstukken die een aandeel leveren aan het realiteitsgehalte van de projecten. In §8.2 zal aan de orde komen welke partijen belangrijk zijn bij de start en de uitvoering van de projecten.

In § 8.3 worden de projecten uiteengezet. De uitvoeringsprojecten zijn gegroepeerd onder zes thema's, namelijk:

- Landschapselementen
- Cultuurhistorie
- Water
- Bereikbaarheid en recreatie
- Bebouwde omgeving
- Natuur

Per project wordt aangegeven:

- projecttitel
- doel
- inhoud van het project / omschrijving
- betrokken partijen (de eerst genoemde is trekker van het project)
- financiering en eventuele subsidiemogelijkheden en randvoorwaarden hierbij
- start uitvoering (tijd)

Bijlage 2 geeft inzicht in de verschillende subsidiestromen. Omschrijvingen, randvoorwaarden en bijdragen. In de beschrijvingen is uitgegaan van de algemene informatie van de subsidiestroom. De ins-en-outs van de subsidies zijn erg omvangrijk waardoor snel het overzicht vervaagt.

Niet onbelangrijk zijn een aantal aandachtspunten die in §8.5 worden neergezet.

8.2 Landschap “managen”

Samenwerking

Bij de realisering van het uitvoeringsplan is veelal de gemeente de initiatiefnemer, maar deze is daarbij zeker ook afhankelijk van de samenwerking met andere betrokken partijen. Specifiek hierin te noemen zijn agrariërs, die reeds van oudsher de beheerders van het landschap zijn. Naast agrariërs en bewoners is in het gebied een groot aantal andere instanties op het gebied van landschaps- en natuurbeheer en recreatie actief. Hiervan is Staatsbosbeheer de grootste partij, de gemeente Terschelling en Staatsbosbeheer hebben reeds een hecht samenwerkingsverband. Tot slot mag ook het Wetterskip Fryslân niet vergeten worden.

De gemeente vertrouwt erop dat al deze partijen zich zullen inzetten voor de totstandkoming van de projecten uit dit uitvoeringsplan. Voor een breed draagvlak en een goede afstemming is communicatie van groot belang.

De Landschapscoördinator

Met het vaststellen van het landschapsonwikkelingsplan, ligt er een plan met verschillende uitvoerbare projecten en acties die in de komende jaren tot uitvoering moeten komen. Om de projecten met succes te kunnen realiseren is het belangrijk een aanspreekpunt en verantwoordelijke voor de uitvoering aan te stellen: een landschapscoördinator. Dit kan een deskundige ambtenaar zijn of iemand van buitenaf. De landschapscoördinator is een belangrijke factor in de uitvoering van de projecten en het uitdragen van het beleid uit het Landschapsonwikkelingsplan.

De landschapscoördinator is het aanspreekpunt voor alle zaken die het landschap betreffen en is daarnaast verantwoordelijk voor de uitvoering van de gemeentelijke projecten.

De landschapscoördinator is de spil in het netwerk van verschillende overheden en belangengroeperingen.

De landschapscoördinator initieert, organiseert en coördineert projecten die tot doel hebben de landschappelijke kwaliteit te verbeteren (of te behouden).

De landschapscoördinator wordt door de gemeente aangesteld.

De landschapscoördinator heeft hierbij de volgende taken:

- Coördineren en realiseren uitvoeringsplan (incl. opstellen jaarlijks werkplan)
- Voorlichting
- Aanspreekpunt voor particulieren
- Toezien op doorwerking landschapsbeleid in andere plannen
- Advies en coördinatie subsidie-aanvragen
- Fondsenwerving

De landschapscoördinator zorgt ervoor dat de subsidieverstrekker van het LOP (LASER) op de hoogte wordt gehouden van de projecten die in uitvoering zijn genomen.

De gemeente Terschelling ziet het belang van de landschapscoördinator in, maar heeft in de praktijk geen mogelijkheden voor een full-time baan voor deze functie. Voor de korte termijn wordt ervoor gekozen deze werkzaamheden onder te brengen bij een deskundig ambtenaar.

8.3 Projecten

Groenfonds

Doel

Het opzetten van een gemeentelijk Groenfonds om een financiële impuls te kunnen geven ten behoeve van onderhoud, versterking of ontwikkeling van natuur en landschap op Terschelling.

Omschrijving

De groeiende belangstelling voor natuur en landschap tegenover de verminderde vanzelfsprekendheid voor beheer van het landschap maakt dat er een sterke impuls nodig is om het landschap van Terschelling te behouden dan wel te versterken. Voor een deel is deze impuls te vinden in subsidies vanuit de nationale overheid. De gemeente Terschelling ziet het echter als haar taak ook te investeren in het buitengebied. Om deze reden wordt als eerste project hier genoemd: het opzetten van een (lokaal) Groenfonds. Op die manier kan het LOP een vervolg krijgen in de uitvoering van concrete projecten.

Het fonds zal opgezet worden ten behoeve van financiële ondersteuning aan projecten voor de natuur en het landschap van Terschelling. Hoe het fonds werkt, dus welke typen projecten financiële steun kunnen verwachten en hoe het fonds gevuld wordt zal nader worden uitgewerkt. De aandachtspunten uit §8.5 en de folder die is uitgegeven door o.a. Landschapsbeheer Nederland "Uw buitengebied nog mooier" worden hierbij gebruikt als handvat.

Participanten

Gemeente Terschelling
Klankbordgroep LOP Terschelling

Tijd

2004

Landschapselementen

Elzensingels van Dellewal tot Grië (LE 1)

Doel

De kwaliteit, die wordt gekenmerkt door de landschappelijke en de ecologische waarden, van de elzensingels verbeteren op het gehele eiland.

Omschrijving

In 2002 is onderzoek verricht door twee studenten van Hogeschool Larenstein naar de waarden, functie en gesteldheid van de Elzensingels op de Heidelanden en de Grië. Het doel van het onderzoek was de matige gesteldheid van de elzensingels onder de aandacht te brengen. Het rapport geeft naast een beeld van de huidige staat van de singels ook suggesties voor herstelmaatregelen en subsidiemogelijkheden.

Inmiddels is de eerste stap gezet naar concrete uitvoering van het project. Staatsbosbeheer heeft het initiatief genomen om samen met Landschapsbeheer Friesland, de gemeente, eigenaren, pachters en bewoners, de elzensingels, in de gebieden Heidelanden en de Grië, te herstellen. Na de werkzaamheden zal een evaluatie plaatsvinden met alle betrokkenen.

In aansluiting op het project op de Heidelanden en de Grië zal een inventarisatie moeten plaatsvinden voor de elzensingels over het gehele eiland (zie project "Inventarisatie landschapselementen").

Na inventarisatie wordt een stimuleringsregeling opgezet (vanuit het landschapsfonds van de gemeente) waarmee eigenaren beloond worden wanneer zij elzensingels opnieuw aanplanten of herstellen. Daarbij is het echter van groot belang dat de stimuleringsregeling ook voorziet in het beheren van de singels.

Betrokken partijen

Landschapsbeheer Friesland

Particulieren (eigenaren en gebruikers)

Gemeente Terschelling (trekker project "Inventarisatie Landschapselementen")

Staatsbosbeheer (trekker project "Elzensingels Heidelanden en de Grië")

Financiering

Het project "Inventarisatie Landschapselementen" wordt in eerste instantie gefinancierd uit het, op te richten, Groenfonds van de gemeente. Daarnaast zal in samenwerking met de betrokken partijen gezocht worden naar andere financieringsbronnen.

Staatsbosbeheer is verantwoordelijk voor de financiering van het project "Elzensingels Heidelanden en de Grië". Onlangs hebben wijzigingen in Programma Beheer ertoe geleid dat subsidie voor regulier beheer en onderhoud van elzensingels op Terschelling weer mogelijk wordt.

Tijd

Het project is reeds in gang gezet in 2003 door Staatsbosbeheer. Verwacht wordt dat de uitvoering voor de Heidelanden en de Grië begin 2004 wordt opgepakt. Inventarisatie landschapselementen zal door de gemeente in 2005 worden opgepakt. Daarna nadere uitwerking van de stimuleringsregeling.

Inpassen van campings en zomerhuisterreinen (LE 2)

Doel

Het aanbrengen van beplantingen, passend in het elzensingelgebied, met als doel om campings en zomerhuisterreinen landschappelijk beter in te passen.

Omschrijving

Het project richt zich op het omvormen van enkele coniferenhagen naar meer 'gebiedseigen' singels en beplantingsstroken, met name in de zone waar van oudsher de elzensingels zijn aangeplant, dus dicht aan de binnenduinrandzone. In het project worden twee categorieën onderscheiden, namelijk de terreineigenaren die graag zouden willen uitbreiden en de terreinen die de eerste 10 jaar niet zullen uitbreiden of wijzigen. Voor de eerste categorie geldt dat de gemeente in het kader van toeristische ruilverkaveling, zo mogelijk, ruimte zal bieden met als tegenprestatie van de eigenaar, dat deze de eventuele bestaande uitheemse/gebiedsvreemde beplantingen zal verruilen voor een gebiedseigen singelbeplanting. Hierbij krijgt de terreineigenaar advies van de beplantingscommissie van de gemeente. Ook de nieuwe terreinen dienen ingeplant te worden volgens het advies van de beplantingscommissie van de gemeente. De commissie zal naast soortenkeus, wijze van aanplant en beheer ook advies geven over de landschappelijke inpassing. Na aanplant zal de beplantingscommissie een controle uitvoeren.

Voor terreinen die de eerstkomende 10 jaar niet worden uitgebreid wordt geïnventariseerd of en hoeveel vierkante meters aan gebiedsvreemde beplantingen vervangen moeten worden. Na deze inventarisatie zal de gemeente bepalen of het haalbaar is een regeling te treffen om eigenaren te stimuleren inheemse beplanting aan te planten. Dit kan zowel met financiële middelen als door het bieden van ruimte in het bestemmingsplan.

Om dichte singels te creëren, bijvoorbeeld wanneer het gaat om het inpassen van een kampeertrein, kunnen de singels verdicht worden met andere soorten, zoals eenstijlige meidoorn, vuilboom, lijsterbes, gelderse roos, vlier en berk. Door de soorten om de beurt te snoeien en af te zetten, ontstaat een situatie waarbij de singel nooit compleet verdwijnt. De dichtheid van een conifeer is moeilijk na te streven op een vergelijkbare hoeveelheid ruimte. Door een groenblijver als Hulst toe te voegen in de singel ontstaat wel een nagenoeg ondoorzichtige mantel om het terrein. Het huidige beleid gaat uit van een singel van 4 rijen dik, hierbij mag de binnenste rij nog wel bestaan uit coniferen. Niet alle rijen behoeven in bezit te zijn van de terreineigenaar.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling

Eigenaren van campings en zomerhuisterreinen

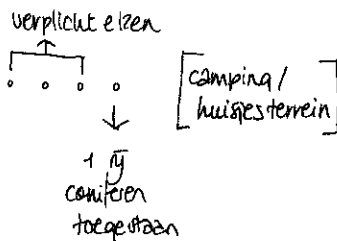
Agrariërs

Landschapsbeheer Friesland

Financiering

Bij uitbreiding of wijziging van terreinen zullen eigenaren van campings en zomerhuizen de aanplant en het beheer zelf moeten financieren. Daar tegenover staat dat de gemeente in haar bestemmingsplan ruimte biedt om uit te breiden. De beplantingscommissie geeft hierin advies en controleert.

Voor de terreinen die niet uitbreiden zal, naast het gebruik van het groenfonds, gezocht moeten worden naar andere subsidiemogelijkheden (Plattelandsontwikkeling Noord-Nederland 2002-2006, Leader+, Subsidieverordening Projectengeld Natuur- en Landschapsbeheer Friesland, Provinciale Subsidieverordening Milieuvorlichting en Natuur- en Landschapszorg Friesland).

Tijd

In het bestemmingsplan Buitengebied zal de beplanting onderdeel uitmaken van de planologische regeling voor de uitbreiding van campings of zomerhuisterreinen. De integrale herziening van het bestemmingsplan Buitengebied staat gepland voor 2004. Het haalbaarheidsonderzoek voor het uitvoeren van een stimuleringsactie/regeling voor vervanging van gebiedsvreemde beplantingen (coniferen) rondom bestaande campings en zomerhuisterreinen wordt opgestart in 2005. Indien uit het haalbaarheidsonderzoek blijkt dat een dergelijke stimuleringsactie/regeling haalbaar en wenselijk is, kan hier in 2006 mee worden gestart.

Het opzetten van een fonds vanuit de gemeente kan een oplossing zijn om meerdere projecten van de grond te krijgen, waaronder de elzensingels.

Duinlandjes (LE 3)

Doel

Herstellen, in stand houden en vergroten cultuurhistorische betekenis van de (voormalige) weilanden in de duinen (duinlandjes). Doel is ook hierbij dat de landschappelijke kwaliteit te versterken. Naast de landschappelijke en cultuurhistorische betekenis is het ook van belang de ecologische betekenis te behouden.

Omschrijving

Op veel plekken in de duinen zijn nog oude duinlandjes te vinden. Kleine stukjes land die zijn ontgonnen voor gebruik als weiland of akker. Een aantal van deze duinlandjes zijn nog aanwezig en worden ook nog als zodanig gebruikt. Anderen zijn nog vaag herkenbaar in het duinlandschap maar hebben geen functie meer.

Betrokken partijen

SBB

Gebruikers/pachters

Gemeente Terschelling

Financiering

De gemeente zal zorg dragen voor een op het doel gerichte regeling in het bestemmingsplan Buitengebied. De financiering, voor zover noodzakelijk, is de verantwoordelijkheid van Staatsbosbeheer en gebruikers.

Tijd

De planologische regeling wordt opgenomen in het bestemmingsplan Buitengebied. Dit plan staat voor 2004 in de planning. Het overleg over het gebruik en beheer van de duinlandjes tussen pachters en Staatsbosbeheer wordt eveneens in 2004 opgepakt.

Inventarisatie Landschapselementen en ontwikkelen beheersysteem (LE 4)

Doel

Inzicht verkrijgen in de kwantitatieve en kwalitatieve toestand van de gemeentelijke landschapselementen. De inventarisatie vormt de basis voor het beheersysteem van de gemeente. Tevens geeft het een beeld van de uitwerking van het beleid van voorgaande jaren en daarmee input voor nieuw beleid.

Omschrijving

In 1987 heeft een inventarisatie van de landschapselementen plaatsgevonden. Inmiddels is er veel veranderd en is het van belang opnieuw de landschapselementen na te lopen. De elementinventarisatie heeft betrekking op beplanting in eigendom van gemeente (vnl. wegbeplanting) en particulieren (vnl. singels). Beplantingen in eigendom van terreinbeherende instanties (zoals bossen en bosjes van SBB) worden hierin buiten beschouwing gelaten.

De landschapselementen moeten worden geïnventariseerd op plaats, typering, omvang (lengte of oppervlakte) en hoofdhoutsoort. Tevens zal een uitspraak gedaan moeten worden over de onderhoudstoestand van het element om het juiste beheer en gewenste eindbeeld vast te kunnen stellen.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Particulieren

Financiering

Een Groenfonds (zie bijlage 2 Fondsvorming), zo mogelijk subsidie van andere partijen.

Tijd

2006 inventariseren en beheersysteem 2007

Handhaven en verbeteren zichtlijnen overgang polder – duingebied (LE 5)

Doel

Het mogelijk maken de overgang van het open polderlandschap naar de duinen te ervaren.

Omschrijving

Daar waar de polder aansluit op de duinweg is het mogelijk maatregelen te treffen waardoor de overgang van de polder naar het duin beter zichtbaar wordt. Bijvoorbeeld in de omgeving van de voormalige zuivelfabriek in Formerum en bij de Kooibosjes. Het gaat dan om het verwijderen van bosjes, kavelbeplantingen en bebouwing. Nadat de potentiële locaties in beeld zijn gebracht en de haalbaarheid is onderzocht kunnen de nodige ingrepen worden uitgevoerd. Het gaat hier om maatregelen met een eenmalig karakter. De regeling in het bestemmingsplan zal daarna zodanig moeten zijn dat de zichtlijnen in stand blijven.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Particulieren

Financiering

Groenfonds, zo mogelijk subsidie van andere partijen.

Tijd

De Inventarisatie van potentiële locaties en de haalbaarheid naar de mogelijkheden om daadwerkelijk over te gaan tot het verwijderen van bosjes, kavelbeplantingen en bebouwing zal in 2004 worden afgerond. Daadwerkelijke uitvoering kan plaatsvinden in de periode 2005 – 2014.

Omvormen naaldbossen naar loofbossen (LE 6)

Doel

Het verhogen van de soortenrijkdom van de bossen.

Omschrijving

Omvorming van naaldbos naar gemengd loofbos, een natuurlijker bosbeheer en een groter aandeel dood hout in het bos verhoogt de soortenrijkdom van de bossen. Zo profiteren holenbroeders als spechten en mezen van (staand) dood hout en is een natuurlijk bosbeheer gunstig voor paddestoelen, mossen en bosplanten. Door de omvorming ontstaat er een grotere ruimtelijke variatie en wordt het bos aantrekkelijker voor de recreant.

Betrokken partijen

Staatsbosbeheer
Gemeente Terschelling

Financiering

Staatsbosbeheer

Tijd

Het proces om naaldbossen om te vormen naar loofbossen is al een aantal jaren gaande. De komende jaren wordt dit proces voortgezet.

Landschappelijke Inpassing bedrijventerrein 'Nieuwedijk' (LE 7)

Doel

Landschappelijke inpassing van het bedrijventerrein te West-Terschelling.

Omschrijving

Voor een beschrijving van dit project wordt verwezen naar het bestemmingsplan buitengebied Terschelling.

Financiering

De financiering van dit project is opgenomen in de exploitatieopzet voor het ontwerp van het bedrijventerrein, deze is opgenomen in het bestemmingsplan buitengebied Terschelling.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling

Tijd

nu – 2005 uitgevoerd

Herstel Wielen (LE 8)

Doel

Het herstel en onderhoud van onder andere het Ponswiel.

Omschrijving

Het weer beleefbaar maken van o.a. het Ponswiel door middel van herstel en onderhoud.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling

Eigenaren

Wetterskip Fryslân

Financiering

Nader te onderzoeken

Tijd

2005

Aardkundige waarden

Slenken en sloten in de polder (AW 1)

Doel

Het herkenbaar maken van oude slenkenpatronen, het verbeteren van de ecologische waarden in de sloten en slenken en het opvangen van pieken in het wateroverschot.

Omschrijving

Verruiming van sloten en slenken i.v.m. pieken in water overschot door aanleggen van flauwere taluds (slootkanten) in de vorm van natuurlijke oevers. Door de aanleg van de natuurlijke oevers worden de ecologische waarden in de sloten en slenken vergroot en ontstaat tegelijkertijd meer bergruimte. Door oude slenken op te pakken voor dit project wordt de beleving van de oude patronen versterkt. De eerste stap in dit project is het afsluiten van contracten met agrariërs.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Wetterskip Fryslân
Agrariërs

Financiering

Gemeentelijk Groenfonds.
Wetterskip Fryslân

Tijd

Verdere invulling van dit project zal, in samenhang met het project over het reliëf in de polder, in het kader van de herziening van het bestemmingsplan Buitengebied en de uitwerking van de Watersysteemanalyse plaatsvinden. In 2004 zal dit bestemmingsplan in procedure worden gebracht .

Inmeten/inventariseren reliëf in de polder (AW 2)

Doel

De aardkundige (microreliëf) waarden van de polder inventariseren om inzichtelijk maken welke aardkundige waarden in het bestemmingsplan beschermd kunnen worden.

Omschrijving

Uniek voor Noord Nederland is het microreliëf in de Terschellinger polder. Reden om deze bijzondere en zeldzame aardkundige waarden te beschermen via het bestemmingsplan. De gemeente Terschelling wil in dit project de percelen met microreliëf inventariseren en inmeten. Deze inventarisatie zorgt ervoor dat de exacte waarden vastgelegd en beschermd kunnen worden.

Betrokken partijen

Wetterskip Fryslân
Agrariërs
Gemeente Terschelling

Financiering

De inventarisatie zal worden uitgevoerd in het kader van het bestemmingsplan Buitengebied.

Tijd

De inventarisatie zal gezien de relatie met het bestemmingsplan Buitengebied in 2004 plaats vinden.

Cultuurhistorie

Landschapskunst en cultuurhistorie (CH 1)

Doel

Het zichtbaar maken van de historie in het polderlandschap.

Omschrijving

Ten aanzien van landschapskunst is terughoudendheid gewenst om de reden dat het landschap van het eiland een sterke uitstraling heeft en het net als het gehele Nederlandse landschap onderhevig is aan verandering en elke tijd heeft zijn eigen waarden. Toch kan het geen kwaad om mensen meer te betrekken bij het landschap of een kijkje te gunnen in de geschiedenis en de ontwikkeling van het landschap. Om de eigenheid van de het eiland te accentueren is het wellicht een idee om één keer per jaar tijdens Oerol, een boomfeestdag of een speciale landschapsdag, het landschap van Terschelling in de schijnwerpers te zetten. Hierbij kan gedacht worden aan het accentueren van de terpen en de stinswieren door middel van tijdelijke landschapskunst. Het uitzetten van speciale routes en het ophalen van oude tradities bijvoorbeeld zeewierwinning.

De afgelopen jaren hebben er reeds een aantal van dit soort projecten zich voorgedaan, meestal tijdens het Oerol-festival. Om een idee te geven van mogelijke projecten worden een aantal reeds uitgevoerde acties/projecten genoemd:

- Accentueren Heeserdyk d.m.v. ballonnen
  - Theatergroep Barrevoets gebruikt landschap in haar optredens
  - Dirk Hakse maakte duizend schilderijen van landschap onder invloed van muziek (Bach) "Living Colors"
  - Mapping the Landscape verbeelde het landschap/leefomgeving d.m.v. foto's van inwoners van dorpen(portretten)
-

Mogelijke participanten

Organisatoren Oerol

Gemeente Terschelling

Financiering

Subsidieregeling Oerol

Tijd

Continue project.

Route van de verdwenen dorpen (CH 2)

Doel

Het zichtbaar maken van de historie in het polderlandschap.

Omschrijving

De wind en de zee hebben altijd een grote invloed gehad op de vorm en functie van het eiland. In de loop der eeuwen zijn verschillende dorpen verdwenen door dijkdoorbraken of werden overstoven door de duinen. Omstreeks 1500 gingen Hierum en Allum verloren door een dijkdoorbraak en een eeuw later verdween ook de nederzetting Wolmerum (in de buurt van West-Terschelling) door het water.

De stuivende duinen hebben ook veel cultuurgrond en woonhuizen opgeslokt. Tussen Formerum en Hoorn is de duinvoet 300 tot 500 meter zuidwaarts verschoven. Omstreeks 1650 zijn hierdoor de nederzettingen Schittrum en Stattum verdwenen onder het zand. Als tussen 1885-1894 helmgras wordt aangeplant komt aan deze verstuiwingen een einde.

Om de natuurkrachten uit voorbije tijden te laten herleven wordt het voorstel gedaan een route uit te zetten waarbij de verdwenen dorpen leidend zijn.

Betrokken partijen

VVV Terschelling
Gemeente Terschelling
Stichting Ons Schellingerland (SOS)
Bewoners van het gebied

Financiering

De Verordening Recreatie en Toerisme Friesland streeft naar het versterken en verbeteren van het toeristische en recreatieve aanbod in de Provincie Friesland. Subsidie is o.a. mogelijk voor het uitbreiden van het cultuur- en natuurtoerisme door het ontwikkelen en uitvoeren van historische routes en cultuurhistorische evenementen, en het verspreiden van informatie door middel van bijvoorbeeld panelen en borden.

Landbouwers kunnen een bijdrage ontvangen via 'Subsidieregeling landelijk netwerk wandelpaden', voor het openstellen van hun landbouwgronden of voor het verbeteren van de toegankelijkheid van de gronden. Per strekkende meter wandelpad krijgt de landbouwer €1,- (dit is een eenmalige bijdrage voor een periode van 10 jaar). Voor andere voorzieningen kan ook een bijdrage verkregen worden.

Tijd

2007

Oude tradities herleven (CH 3)

Doel

Het zichtbaar maken van de historie in de polder en de aanliggende dorpen.

Omschrijving

De bewoners van Terschelling hebben lang geleefd van de zee en het land. Naast bijzondere activiteiten zoals zeewierwinning ten behoeve van dijkversterking en meubelindustrie (zie §3.3 Bewoningsgeschiedenis) werd graan verbouwd en verwerkt tot meel in bijvoorbeeld de Formerumermolen. De bevolking van Terschelling voorzag zo in haar eigen behoeften. Vanuit de landbouwschool/museum (veelal jongere generatie boeren) zijn boeren actief bezig met verbouwen van verschillende soorten graan. Afgelopen jaar is voor het eerst geoogst bij Formerum. Bijbehorende tradities zoals het oogstfeest zijn onlangs ook weer opgepakt en met veel enthousiasme ontvangen door de huidige bewoners van het eiland.

Voorgesteld wordt om de kansen, wat betreft het weer oppakken van oude tradities, te verzilveren. De gemeente staat hier positief tegenover en is vooral randvoorwaarde scheppend (ook financieel).

Betrokken partijen

Particulieren

VVV Terschelling

Stichting Ons Schellingerland (SOS)

SBB

Kasteel Arenberg / verdwenen kerk van Stryp (CH 4)

Doel

Het zichtbaar maken van de historie in het polderlandschap.

Omschrijving

Benadrukken/zichtbaar maken van de cultuurhistorische waarde van de oude dijk, bijvoorbeeld door het kasteel van Arenberg of de verdwenen kerk van Stryp te reconstrueren. Afbeelding en plek zijn bekend. Een reconstructie in eigentijdse vorm wordt voorgesteld.

De oude zeedijk (slaperdijk), tussen Stryp en Kinnum, en het gebied ten noorden van deze oude zeedijk is historisch erg waardevol. Dit omdat de hoogte van het gebied en de hoogte van de dijk niet zijn meegegaan met gestelde hoogtes in de Delta-normen. De dijk is in eigendom van Wetterski Fryslân. Deze partij is voornemens de dijk in stand te willen houden en het beheer wellicht door schapenbeweiding te regelen.

Tot in de 16e eeuw heeft het kasteel van de familie Arenberg aan deze dijk gestaan. Nabij het Stryper kerkhof heeft ooit een kerk gestaan. Het voorstel wordt gedaan om één van de verdwenen gebouwen weer een plek te geven in de Terschellinger polder zodat de geschiedenis weer zichtbaar wordt gemaakt. Wanneer gekozen wordt voor de oude kerk van Stryp bestaat de mogelijkheid om de klok van Midsland weer een plek te geven. Voor beide keuzes geldt dat de plek tevens zou kunnen dienen als podium voor Oerol activiteiten.

Voorwaarde is dat het omliggende landschap betrokken wordt bij het project.

Mogelijke participanten

Gemeente Terschelling

Wetterskip Fryslân

't Behouden Huys

Kerkenraad Midsland

Stichting Ons Schellingerland (SOS)

Cultuurhistorische vereniging (SML)

Financiering

Dit project zou zich goed lenen als Belvedere-project. Historische waarden worden leidend gemaakt voor de ruimtelijke invulling.

Tijd

2005

Water

In 2002 is in opdracht van het Wetterskip Fryslân een watersysteemanalyse uitgevoerd. Het doel van de analyse is: "het verkrijgen van voldoende inzicht om gerichte en effectieve maatregelen te kunnen nemen om, vanuit het waterbeheer, aan de verschillende functie-eisen/wensen – nu en in de nabij toekomst- te kunnen voldoen". In de watersysteemanalyse worden een aantal knelpunten gesignaleerd en wordt ingegaan op de oorzaken daarvan en de mogelijke oplossingsrichtingen. Besluitvorming over de genoemde oplossingsrichtingen heeft nog niet plaatsgevonden. Daar waar genoemde oplossingsrichtingen van invloed zijn op de natuur en of het landschap worden ze in het LOP als project opgenomen. Een deel van deze projecten zijn ook opgenomen in het Beheerplan Rijksgronden van RWS en SBB (zie ook projecten "Inmeten/inventariseren reliëf in de polder" en "Slenken en sloten in de polder")

Waterhuishouding duinen (W 1)

Doel

Het tegengaan van verdroging en herstel van een meer natuurlijke waterhuishouding.

Omschrijving

De nadruk ligt op het herstellen van de natuurlijke waterhuishouding en het behoud van het zoete water in het duin en in de ondergrond. Schoon en zoet water is van groot belang voor de flora en fauna die kenmerkend is voor de duinen. Als knelpunten worden ervaren de verdroging en verzuring van de Kooibosjes en het Gritjeplak en de verdroging van het Waterplak/Sterneplak, Meesterplak, Rijsplak en de verdroging van de duinvalleien bij Oosterend. Als mogelijke oplossingen worden genoemd een verhoging van het waterpeil, het tegengaan van vergrassing en ontbossing (verlofing). Gevolgen van peilverhoging in de duinen voor de watersituatie bijvoorbeeld in de binnenduintrand dienen goed in beeld te worden gebracht.

Betrokken partijen

SBB

Wetterskip Fryslân

Eigenaren/gebruikers

Financiering

SBB

Tijd

In 2004 wordt gestart met nader onderzoek naar de mogelijkheden om het gewenste doel te bereiken.

Bereikbaarheid en recreatie

Duurzaam veilig en landschap/aanbrengen boombeplanting in dorpen (BR 1)

Doel

Het doel van dit project is Terschelling drempelvrij en bordenvrij te maken en tegelijkertijd de veiligheid in de dorpen te verbeteren en tevens de van oudsher aanwezige bomenstructuur te ontwikkelen. Het project dient veel doelen en is zowel van belang voor de veiligheid van de bewoners van de dorpen en de recreant, als voor een versterking van het landschapsbeeld.

Omschrijving

Alle dorpen en gehuchten doen mee in dit project. Het project richt zich op vermijden van verkeerstechnische oplossingen tegen te hoge snelheden zoals drempels. Tevens wordt aandacht besteed aan de cultuurhistorische en landschappelijke waarde die bomen hebben voor de verschillende dorpen en het landschapsbeeld hiervan. Het aanbrengen van nieuwe boombeplantingen en het versterken van bestaande boomstructuren gaat zorgen voor een versterking van de identiteit van het eiland. Een voorbeeld van cultuurhistorie zijn de iepen die van oudsher langs de hoofdweg in de dorpen stonden.

Middels uitvoering van dit project wordt niet alleen ingezet op verkeersveiligheidsmaatregelen gericht op de weg zelf (zoals borden en drempels), maar vindt juist een verbreding plaats naar de omgeving. De ruimtelijke inrichting van de omgeving in samenhang met de weg zorgt ervoor dat een veilig rijgedrag wordt 'afgedwongen'. Gedachte hierachter is dat het landschap vanuit zijn eigen identiteit en kwaliteit de mogelijkheid biedt om bij te dragen aan een duurzaam veilige inrichting. In eerste instantie wordt de hoofdweg over Terschelling onder de loep genomen. Bij aanvang van het project kan onderzocht worden of er ook andere wegen op Terschelling zijn, die zich lenen voor een integrale aanpak van 'duurzaam veilig' en 'landschap'.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Buren

Financiering

Gemeentelijk financiering bijv. uit een groenfonds

Tijd

Dit project wordt opgepakt in 2006/2007

Bereikbaarheid dijk en duinen vanuit de dorpen (BR 2)

Doel

De bereikbaarheid van het wad en de duinen vanuit verschillende dorpen verbeteren en hierdoor de traditionele recreatie op het wad weer mogelijk maken.

Omschrijving

Van oudsher werd veel gebruik gemaakt van wad. Ook nu nog vinden bewoners (en gasten) van Hoorn de weg naar het wad om te recreëren. Om de bereikbaarheid te verbeteren vanuit de dorpen wordt voorgesteld de wegen richting het wad te verbeteren. De huidige wegen zijn veelal onverhard en voor fietsers niet goed begaanbaar.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Buren
Wetterskip Fryslân

Financiering

Voor het verbeteren van de infrastructuur van o.a. fietsnetwerken die onderdeel uitmaken van een provinciaal netwerk bestaat de Verordening Recreatie en Toerisme Friesland en het Uitvoeringsprogramma Verkeer en Vervoer.

Tijd

2004

Ontsluiting natuurgebieden (BR 3)

Doel

Inzichtelijk maken van wensen en knelpunten met betrekking tot de ontsluiting van de natuurgebieden.

Omschrijving

Er zijn de afgelopen jaren al een aantal maatregelen uitgevoerd om de ontsluiting van de natuurgebieden op Terschelling te verbeteren. Daarbij kan gedacht worden aan de verbreding van het fietspad langs de Duinweg tussen Formerum en Oosterend, het omleggen van het fietspad bij de Kooibosjes en het fietspad aan de buitenkant van de Waddenzeedijk. Daarnaast worden er in verschillende plannen van zowel de gemeente als Staatsbosbeheer gesproken over het aanleggen, verbreden maar ook saneren van fietspaden en wegen. Behalve de verbreding van het fietspad tussen West aan Zee en Midsland aan Zee, waarmee in 2004 een aanvang wordt gemaakt, wil de gemeente eerst inzichtelijk krijgen wat nu de wensen en knelpunten zijn met betrekking tot de ontsluiting van de natuurgebieden.

Betrokken partijen

SBB

Gemeente Terschelling

Belanghebbenden

Financiering

De discussie over de ontsluiting zal in het kader van het bestemmingsplan Buitengebied gevoerd moeten worden. Afhankelijk van de uitkomst van deze discussie zal voor de te nemen maatregelen naar financiering moeten worden gezocht.

Tijd

2004

Bebouwde omgeving

Beeldkwaliteitsplan: Bouwen in het Schellingerland (BO 1)

Doel

Het opstellen van een beeldkwaliteitsplan dat richting geeft aan en voorwaarden geeft voor de bebouwingen in het Terschellinger landschap. Belang hiervan is dat het eiland haar specifieke beeldkwaliteit behoudt en vernieuwt (ontwikkelt), met de historische bouwstijl/tradities als basis.

Omschrijving

In de afgelopen eeuw is er in het kader van recreatie, opleiding en bedrijvigheid heel wat bijgebouwd op het eiland. De eigen bouwstijl van deze gebouwen is zeer uiteenlopend en lang niet altijd passend in het landschap van Terschelling. Om een eenduidige visie te verkrijgen op het bouwen op Terschelling wordt voorgesteld een beeldkwaliteitsplan te schrijven. Hierin kunnen de voorwaarden, referentiebeelden en richtlijnen opgenomen worden voor zowel het bouwen van nieuwe zomerhuisjes (op plekken waar al een zomerhuis stond), woonhuizen, agrarische bebouwingen, horecavoorzieningen enz. Maar tevens kunnen voorstellen gedaan worden voor het opruimen van niet passende bebouwing, zoals bedrijfsbebouwing in de dorpen.

Idee

In de toekomst zullen er wellicht nog maar enkele (grote) boeren op Terschelling aanwezig zijn. Hoe zien deze grote bedrijven er in de toekomst uit? Worden deze ingepast in het landschap door de bebouwing aan het oog te onttrekken door erfbeplanting, of worden er juist eisen gesteld aan architectuur (vorm, kleur, materiaalgebruik). Uitwerking in de vorm van prijsvraag? Daarnaast kan gedacht worden aan een symposium met bijvoorbeeld een 'Lagerhuis-discussie' waarin de 'Terschellinger stijl' onder de loep wordt genomen. Wat is wel Terschellings-eigen en wat niet?

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Bouwbedrijven op het eiland (3)
Behouden Huis
Stichting Ons Schellingerland (SOS)
Cultuurhistorische vereniging (SML)
SBB

Financiering

De ruimtelijke ontwikkeling van identiteitsdragers van het eiland (Terschellinger bouwstijl) leent zich goed voor een Belvedere-project.

Tijd

Nadat de Welstandsnota is vastgesteld, zal dit project in gang gezet worden. (tweede helft 2004)

Bunkers 'de Gavere' (BO 2)

Doel

Verbeteren van de kwaliteit van het duingebied tussen Midsland en Formerum.

Omschrijving

In het zgn. 'Gavere gebied' (dit is de zeereep/het duingebied tussen Formerum en Midsland) zitten nog een groot aantal bunkers uit WO II. Een aantal zijn nog redelijk in tact en hier en daar met gangen verbonden. Een paar zijn zelfs als zomerhuis in gebruik. De huidige situatie is voor een deel 'een vloek in het landschap'. Dit stelsel zou gerestaureerd/hersteld kunnen worden om zo een stukje geschiedenis vast te houden en de negatieve uitstraling van het gebied een positieve draai te geven. De eigendomssituatie is zeer complex.

Ideeën:

- Bunker als museum
  - Vleermuisbunker
-

Om voldoende kennis te vergaren en richting te kunnen geven is het nodig een onderzoek te maken waarin de geschiedenis, de ligging en het gebruik door de jaren heen duidelijk wordt. Vervolgens moet in een nauwe samenwerking met alle eigenaren/pachters tot een gezamenlijk plan gekomen worden. Omdat het gaat om herkenbaar houden en evt. vernieuwen van historische bouwwerken leent het project zich voor een Belvedere aanpak.

Betrokken partijen

Staatsbosbeheer (ook deels eigenaar)
Particulieren (deels eigenaar)
Gemeente Terschelling
Het Behouden Huys

Financiering

De regeling van Belvedere is erop gericht om cultuurhistorische waarden en de ruimtelijke inrichting beter op elkaar af te stemmen. Subsidie wordt dan ook verstrekt aan projecten die gericht zijn op het bevorderen van deze afstemming.

Gebiedsvisies, publicaties, studies en onderzoeken zijn voorbeelden van projecten die in aanmerking komen voor subsidie. Het project Bunkers 'De Gavere' zou in aanmerking kunnen komen voor deze subsidie.

Daarnaast zou gedacht kunnen worden aan Interreg. Een voorwaarde hierbij is dat het een transregionaal of transnationaal project is, bijvoorbeeld een project waarin verdedigingswerken van meerdere waddeneilanden worden betrokken.

Tijd

2007

Natuur

'Kwelders vooruit' (N 1)

Doel

Het behoud van de eilandkwelders, behouden recreatiemogelijkheden voor de eilanders, en creëren van mogelijkheden voor nieuwe vormen van landbouw.

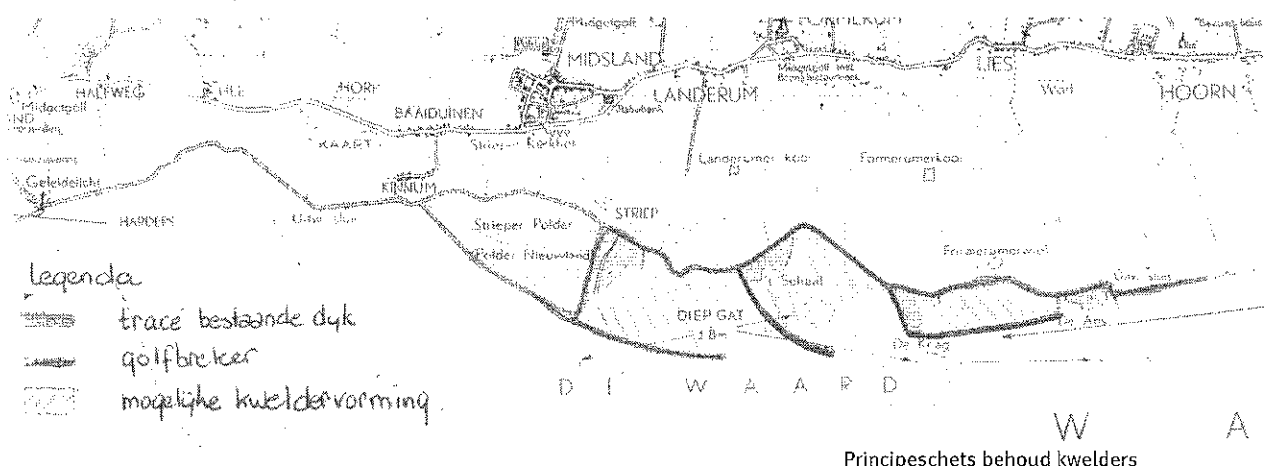
Omschrijving

Door het aanleggen van dammen (constructie zoals de dam voorlangs de Grië) wordt voorkomen dat de bestaande kwelders verder afnemen en mogelijk zich zelfs kunnen uitbreiden. Bij afmetingen van de dam groter dan die langs de Grië spelen de voorgestelde dammen ook een rol om de golven (golfaanval) op de Waddendijk te reduceren. Door de zeespiegelstijging zou een verzwaring van de dijk dan in de tijd vooruit geschoven kunnen worden, waardoor weer financiën kunnen worden gegenereerd.

Daarnaast zou het project uitgebreid kunnen worden met proeftuinen op de kwelders om lamsoor, zeekraal of andere zeegroenten te kunnen verbouwen. Dit zorgt naast een bijzonder product dat past op een waddeneiland, voor meer variatie in de landbouw.

Ook leent het project zich voor het terugbrengen van de Kemphaan. De kwelders bieden voor de Kemphaan een uitstekende fourageerplek, mits er plekken zijn op de kwelders die onbegroeid zijn. Door de continue verversing van slib is er veel voedsel te vinden. De Kemphaan zal de kwelders vooral bezoeken op zijn doorreis, in de maanden augustus tot en met oktober en april en mei. Naast de Kemphaan zijn ook soorten als Tureluur, Scholekster, Bonte Strandloper en Zwarte Ruiter te verwachten. Het project sluit goed aan bij het project : "Slenken en sloten in de polder"; door verbreding en aanleg van natuurlijke oevers wordt de ecologische waarde vergroot.

De eerste stap in dit projectvoorstel is onderzoek te verrichten naar de haalbaarheid, constructie, gevolgen enz. van de aanleg van de dammen van Stryp tot de Ans. Onderzoek is tevens nodig bij de projecten voor de proeftuinen en de terugkeer van de Kemphaan.

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Wetterskip Fryslân
Rijkswaterstaat
SBB/NLTO (i.k.v. beheer)

Financiering

Het onderzoek dat verricht moet worden voor dit project wordt verwoord in een onderzoeksvoorstel. Mogelijkheden voor een financiële bijdrage aan het onderzoek liggen bij de regeling van Leader. Leader is bedoeld om projecten aan te jagen. Het onderzoeksvoorstel zal dan ook concreet aangeven wat de kansen zijn voor uitvoering van het project.

Tijd

Onderzoek snel starten » 2004

Beheervisie De Grië (N 2)

Doel

Behoud en versterking van de Grië.

Omschrijving

Het gebied de Grië heeft een veelheid aan eigenaren, wat tot versnippering en verrommeling leidt. Om de identiteit van de Grië te kunnen behouden is het nodig een visie te ontwikkelen waarin alle eigenaren zich in meer of mindere mate kunnen vinden. De visie moet gericht zijn op het herstel en onderhoud van de elzensingels (als vervolg op het project van Staatsbosbeheer), het gebruik van de landjes en het onderhoud van de structuur van de Grië. De eendenkooien op de Grië springen eruit wat betreft het aantal eigenaren (Rimkeskooi 1 eigenaar, Horrekooi 11 eigenaren, Jan Willemskooi verdeeld in ongeveer 10 delen, Takkenkooi zeer veel eigenaren). Wellicht kan de visie leiden tot nieuwe inzichten en nieuwe gebruiksmogelijkheden van de landjes en de eendenkooien, bijvoorbeeld het verbouwen van rogge. Ook het oprichten van een vereniging van landeigenaren behoort tot de mogelijkheden.

Betrokken partijen

Eigenaren en pachters van de Grië
Gemeente Terschelling
SBB

Financiering

De mogelijkheden voor subsidie worden gering geschat voor dit project.
Financiering komt voornamelijk van de betrokken partijen.

Tijd

Langere looptijd, na vormgeving en uitvoering van elzensingelproject SBB

Strandbroeders (N 3)

Doel

Beschermen leefomgeving van een kwetsbare groep vogels.

Omschrijving

Op het trilaterale Waddenzeeoverleg in Esbjerg, najaar 2001, hebben de aangesloten landen besloten de strandbroeders te beschermen. Dit gebeurt door bijzondere aandacht te geven aan de bescherming de bontbekplevier, strandplevier en dwergstern.

Het OOW heeft de taak op zich genomen de situatie van de strandbroeders binnen het grondgebied van de vijf waddeneilanden te evalueren en voorstellen te doen met betrekking tot een betere bescherming van deze vogelsoorten. Hiertoe is een werkgroep in het leven geroepen waarbij tevens vrijwilligers worden betrokken. Deze vrijwilligers registreren op elk eiland de broedpogingen en dito resultaten. Daarna volgt evaluatie.

Financiering

Overleg Orgaan Waddeneilanden (OOW)

Betrokken partijen

Overleg Orgaan Waddeneilanden (OOW)

Vrijwilligers

SBB

Tijd

Het project is reeds in volle gang. In 2005 wordt geëvalueerd.

Haalbaarheid Schaapskudde (N4)

Doel

Het onderzoeken van de haalbaarheid van een schaapskudde als beheermaatregel voor het beheer van de duinen.

Omschrijving

Vanuit de gedachte voor duurzame landbouw en tegelijkertijd het beheer van de duinen zal onderzoek gedaan worden naar de mogelijkheden voor het inzetten van een schaapskudde.

Financiering

Gemeentelijk Groenfonds

Particuliere

SBB

Betrokken partijen

Wergroep Duurzame Landbouw

Gemeente Terschelling

SBB

Tijd

2005

Versterken ecologische waarden tegen de dijk (N 5)

Doel

Het versterken van de ecologische waarden tegen de dijk o.a. ter hoogte van Hoorn.

Omschrijving

Langs de dijk, in de polder, liggen een aantal nattere landjes. Deze landjes staan onder invloed van zoute kwel en zijn minder aantrekkelijk voor landbouwkundig gebruik. Door een meer extensief beheer (begrazing aan het einde van de zomer) kan een strook ontstaan waar ruimte is voor o.a. de Watersnip.

Financiering

Gemeentelijk Groenfonds
Programma beheer

Betrokken partijen

Gemeente Terschelling
Agrariërs
Wetterskip Fryslân

Tijd

2004

8.4 Projectlijst

Nr.	Naam project	Start project	Trekker project
Start	Opzetten Groenfonds	2004	Gemeente Terschelling
LE 6	Omvormen van naaldbossen naar loofbossen	2000-2010	Staatsbosbeheer
N 3	Strandbroeders	2003	Overleg Orgaan Waddeneilanden
LE 1	Elzensingels van Dellewal tot Grië	2003	Landschapsbeheer Friesland
LE 7	Landschappelijke Inpassing bedrijventerrein	2003	Gemeente Terschelling
LE 3	Duinlandjes	2004	Staatsbosbeheer
AW 1	Slenken en sloten in de polder	2004	
AW 2	Inmeten en inventariseren reliëf in de polder	2004	Gemeente Terschelling
W 1	Waterhuishouding duinen	2004	
BR 2	Bereikbaarheid dijk vanuit de dorpen Landerum, Hoorn en Oosterend	2004	Gemeente Terschelling
N 5	Versterken ecologische waarden tegen de dijk	2004	Gemeente Terschelling
BR 3	Ontsluiting natuurgebieden	2004	Gemeente Terschelling
BO 1	Beeldkwaliteitsplan: Bouwen in het Schellingerland.	Tweede helft 2004	Gemeente Terschelling
N 1	'Kwelders vooruit'	Begin 2004	Gemeente Terschelling
N 2	Beheervisie De Grië	Na afronding van elzensingel-project SBB	Gemeente Terschelling
LE 2	Elzensingels rond campings en zomerhuisterreinen	2005 (Haalbaarheids-onderzoek)	Gemeente Terschelling
LE 5	Handhaven en verbeteren zichtlijnen overgang polder-duingebied	Vanaf 2005	Gemeente Terschelling
LE 8	Herstel Wielen	2005	Gemeente Terschelling
CH 4	Kasteel Arenberg/verdwenen kerk van Stryp	2005	Gemeente Terschelling
N 4	Haalbaarheid Schaapskudde	2005	Stichting Duurzame Landbouw
LE 4	Inventarisatie Landschapselementen en ontwikkelen beheersysteem	2006 (Inventarisatie) 2007 (Beheersysteem)	Gemeente Terschelling
BR 1	Duurzaam Veilig en Landschap/aanbrengen boombeplanting in dorpen	2006/2007	Gemeente Terschelling
BO 2	Bunkers 'de Gavere'	2007	Staatsbosbeheer
CH 2	Route van de verdwenen dorpen	2007	VVV Terschelling
CH 1	Landschapskunst en cultuurhistorie	continue	Organisatoren Oerol
CH 3	Oude tradities herleven	continue	Particulieren

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

LE	Landschappelijke elementen	W	Water
AW	Aardkundige waarden	BR	Bereikbaarheid en recreatie
CH	Cultuurhistorie	BO	Bebouwde omgeving
N	Natuur		

8.5 Aandachtspunten

Rol landschapscoördinator in financiën

Uit het voorgaande blijkt dat voor de financiering van de doelstellingen uit dit plan vele mogelijkheden aanwezig zijn. De mogelijkheid om deze te benutten zijn sterk afhankelijk van de locatie, beleidsvoornemens en motivatie van de maatregel. Daarnaast moet bekeken worden wat de juiste mix van instrumenten is. De vele regelingen en daaraan gestelde eisen maken dit vaak erg ondoorzichtig.

Dit onderstreept het belang dat de landschapscoördinator de financiële situatie in een vroeg stadium onderkent. Deze kan de aan de subsidies te stellen eisen in een vroeg stadium betrekken bij de invulling van de projecten, zodat de realisatiekansen worden verhoogd en een goed plan niet blijft hangen in onduidelijke financiële uitwerking. Eventueel kan de landschapscoördinator hierin worden bijgestaan door een financieel adviseur.

Beheer- en onderhoudskosten

Op het gebied van landschap en natuur worden de beheers- en onderhoudskosten vaak over het hoofd gezien. Momenteel ontbreekt het hierdoor in een aantal gevallen aan middelen voor beheer en onderhoud van bestaande landschapselementen. Een eerste stap richting oplossing kan zijn het oprichten van een *gemeentelijk 'landschapsbeheerfonds'*. Dit systeem werkt het beste als de beheerskosten uit de 'rente' van het éénmalig gestorte vermogen betaald kan worden. Een fonds dat bestaat uit jaarlijkse stortingen van de deelnemers is veel meer afhankelijk van het politieke klimaat en daardoor onzeker.

Een aantal beheerders zal het vanzelfsprekend vinden dat zij zorg dragen voor beheer en onderhoud. Het is immers ook in hun eigen belang! Een bedrag in een fonds storten zal voor een aantal initiatiefnemers moeilijk zijn, omdat hiervoor nog geen geld gereserveerd is. In dat geval dient er een gezamenlijk onderbouwd verzoek van de betrokken personen aan de betreffende bestuurders te worden voorgelegd.

Het is van groot belang bij alle nieuwe projecten (waaronder die in dit LOP) naast de investeringskosten ook de beheers- en onderhoudskosten in beeld te brengen en hierover afspraken te maken vóór uitvoering van het project, liefst al in de ontwerpfase ('beherend ontwerpen').

Landbouw

Veel van de maatregelen die in het landelijk gebied worden genomen worden gerealiseerd met een vergoeding aan de landbouw. Vanuit de Europese Unie (EU) worden echter grenzen gesteld aan de overheidsbijdragen aan de landbouw. Het gaat er daarbij met name om geen extra inkomenssteun uit staatsmiddelen te geven boven het grote aantal maatregelen dat de EU al treft. Als gevolg hiervan kan het in een aantal gevallen eenvoudiger zijn investeringen, waarvan kan worden aangetoond dat deze niet productieverhogend werken, met rijksmiddelen en eventuele cofinanciering uit Brussel te financieren en de daaruit voortvloeiende beheersmaatregelen uit een fonds (zoals voornoemd) te financieren. Daarnaast kunnen niet subsidiabele maatregelen uit het oogpunt van natuur, landschap en recreatie worden gestimuleerd met andere financiële instrumenten, bijvoorbeeld een (gedeeltelijke) laagrentende lening uit dat fonds. In bijlage 2 wordt verder ingegaan op fondsvorming.

Agrarische natuurbeheer

Als het gaat over verbreding van de landbouw, is agrarisch natuurbeheer, naast recreatie en toerisme, een belangrijke alternatieve bron van inkomsten.

Een deel van het landschapsbeheer wordt op dit moment al via agrarisch natuurbeheer uitgevoerd. De vergoedingen zijn echter niet hoog. Als het op te richten 'landschapsbeheerfonds' ook opengesteld zou worden voor beheer door agrariërs, kan dit bijdragen aan een effectieve en wellicht goedkopere vorm van landschapsonderhoud. Om te beginnen kan deze vorm van landschapsonderhoud gestimuleerd worden door aan leden van agrarische natuurverenigingen een vergoeding te geven voor het bijwonen van vergaderingen waar landschapsonderhoud op de agenda staat.

Communicatie

Voor uitvoering van de plannen is het essentieel dat hiervoor voldoende draagvlak is en om dat te creëren en/of te toetsen is een goede communicatie van groot belang. Daarnaast beschikken de bewoners / gebruikers van het buitengebied vaak over een grote hoeveelheid detailinformatie die van belang kan zijn in de verdere uitwerking van de projecten. Met de twee klankbordgroepbijeenkomsten die gehouden zijn tijdens het opstellen van het landschapsonwikkelingsplan is reeds een eerste aanzet gedaan in het communicatietraject, maar dit zal ook een vervolg moeten krijgen in de realisatiefase.

Ten behoeve van de communicatie kunnen bijvoorbeeld de volgende acties worden ondernomen:

- Organiseren van een gemeentelijke 'Terschellinger Landschapsdag', bijvoorbeeld gekoppeld aan de Nationale Boomfeest Dag.
- Eén of meerdere excursies met klankbordgroep en raadsleden, om zo het landschap op de politieke agenda te zetten.
- Instellen van een vrijwilligersprijs voor persoon of organisatie die zich inzet voor het behoud van het landschap van Terschelling.
- Regelmatige informatievoorziening in de vorm van een pagina in de Terschellinger of via een ander medium.
- Flyers met info over op handen zijnde projecten.
- Bij de uitvoering van projecten in het kader van het LOP een 'feestelijk startsein' organiseren daarbij uiteraard de pers uitnodigen.
- Speciale informatiebijeenkomsten organiseren voor agrariërs en particulieren die geïnteresseerd zijn in (agrarisch) natuur- en landschapsbeheer.

Door regelmatig en op positieve wijze in het nieuws te komen wordt draagvlak onder de bevolking gecreëerd. Ook kan het leiden tot nieuwe initiatiefnemers of financiers voor projecten. Tot slot moet vermeld worden dat er binnen subsidieregelingen vaak mogelijkheden zijn voor vergoeding van (een deel van) de communicatiekosten. Advies is om hiervan zoveel mogelijk gebruik te maken.

Gebruikte literatuur

Buro Vijn, Bestemmingsplannen Terschelling, 1980/81

Buro Vijn, Plan van aanpak Integrale herziening van het Bestemmingsplan buitengebied, januari 2002

Buro Vijn, Structuurplan "Terschelling voorbij 2000", oktober 2001

Haskoning, Watersysteemanalyse Terschelling, in opdracht van Wetterskip Fryslân, november 2002
Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Natuur voor mensen, mensen voor natuur, Nota natuur, bos en landschap in de 21ste eeuw, 2000.

Ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Verkeer en Waterstaat, Nota Belvedere, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, 1999

LVN, directie Noord, Directie Noord, Gebiedsvisie Friese Waddeneilanden, 1996

Oranjewoud, Landschapsbeleidsplan Terschelling, 1989

Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat, Beheersplan Rijksgroden Terschelling 1992-2002

Boeken

Boomsma, B. & P. Lautenbach (zonder jaar), Reisgids voor Terschelling. VVV Terschelling & Van Gorcum: Assen.

Cox, M. en M. Ronda (2002). Elzensingels op Terschelling, onderzoeksgebied Heidevelden / Griet.

Donkersloot-de Vrij, M. (2002), 'Scellinghe'. Vijf eeuwen cartografie van Terschelling. Matrijs: Utrecht.

Dré van Marrewijk en Adriaan Haartsen, Waddenland, het landschap en cultureel erfgoed in de Waddenzeeregio, i.k.v. Lancewad

Grootjans, A.P., E.J. Lammerts en F. van Beusekom (1995). Kalkrijke duinvallen op de waddeneilanden.

Hazeu, G. J. Klijn, E.J. Lammerts en W. Knol (2002). Een eiland in beweging. Alterra-rapport 501.

Kok, A. (1995) Terschelling. Boerderijbouw, historie en ontwikkeling. Stichting ons Schellingerland & Van Gorcum: Assen.

Smit, G. (1971) De agrarisch-maritieme structuur van Terschelling omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Miedema Pers: Leeuwarden.

Swart, F. (1985). De broedvogels van Terschelling

Van Dam, K. & F. Zwart (2000), Terschelling. Een landschapsverkenning te voet. REGIO-Projekt Uitgevers & Staatsbosbeheer Terschelling: Groningen & Terschelling.

Westhoff, V. en M.F. van Oosten (1991). De plantengroei van de waddeneilanden

Zwaal A.J., Terschellinger historie, Uitgave Gemeente Terschelling & Museum 't Behouden Huys'

Schelling, Seellinghe, Schillinge, Schillinghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Colofon

Landschapsontwikkelingsplan Terschelling

Begeleidingsgroep

De heer W. de Haan	Gemeente Terschelling
De heer J. Hellevoort	Gemeente Terschelling
De heer P. de Bos	Gemeente Terschelling
De heer B. Vries	Provincie Fryslân

Projectteam Oranjewoud & Lantschap:

Mevrouw M.H. Hooftman	Ingenieursbureau Oranjewoud B.V.
Mevrouw H.R. Kloosterziel	Ingenieursbureau Oranjewoud B.V.
De heer A. Haartsen	Bureau Lantschap
Mevrouw T. Haartsen	Bureau Lantschap
De heer W. Bijkerk	Ingenieursbureau Oranjewoud B.V.
De heer H. Bouwhuis	Ingenieursbureau Oranjewoud B.V.
De heer S. Uiterwijk	Ingenieursbureau Oranjewoud B.V.

Klankbordgroep:

De heer R. Sixma	Gemeente Terschelling
De heer J. Bloem	Gemeente Terschelling
De heer I.J. van Zwol	Buurtschap 'De Kleine Buren'
De heer P.J. Kooyman	De Buren van Lies
De heer F. Zwart	Staatsbosbeheer Terschelling
De heer R. van der Veen	De Buren van Hoorn
De heren G. Martens en H. Klarenbeek	De Buren van Landerum
De heer J. Bakker	Vogelwacht Terschelling
De heer T. Schol	De Buren van Formerum
De heer P.C. Mooij	De Buren van Oosterend
De heer A. Das	Watersportvereniging 'Het Weekend Oog'
De heren J. de Haan en D. Visser	Terschellinger Ondernemers Vereniging
Mevrouw N. Hamstra	Wetterskip Fryslân, Afd. Terschelling
De heer C. Swart	Rijkswaterstaat
De heer W. Mier	Stichting V.O.C.
De heer H. Strick	Natuurvereniging T/Stichting Boeren Natuurlijk
De heer J. Schoenmaker	Watersportvereniging 'De Ôde Dyk'
De heer P.S.A. India	Terschellinger Beroepsvissers
De heer P.S. Smit	Stichting Ons Schellingerland
De heer H. Langerak	NLTO Afd. Terschelling
De heer J.D. Kuipers	NLTO
De heer P. Lautenbach	Centrum voor Natuur en Landschap
De heer P. Groeneveld	Terschellinger Campinghouders Vereniging
De heer G.A. de Weerdt	Museum 't Behouden Huys
De heer W. Eijs	Cultuurhistorische vereniging
De heer W.G. Gerrits	De Buren van 't Land
De heer H.K. van der Wielen	Terschellinger Jagersvereniging en WBE
De heer W. Meerdink	Provincie Fryslân

Een uitgave van:

Ingenieursbureau Oranjewoud B.V.
Postbus 24
8440 AA Heerenveen

Schelling, Scellinghe, Schillinge, Schilenghe, Schylge, Skylge, Terschelling

Bijlagen

Bijlage 1. Beleidskader (uitgebreid)

Rijksbeleid

Op grond van het Strategisch Akkoord wordt het nationaal ruimtelijk beleid aangepast. De Vijfde Nota en het Tweede Structuurschema Groene Ruimte worden geïntegreerd in één nota: de **Nota Ruimte**. Het Strategisch Akkoord geeft aan in welke richting bijstelling nodig is van het nationaal ruimtelijk beleid. In de **Stellingnamebrief**, die kort is samengevat in §2.2, worden de nodige aanpassingen uiteengezet. De Nota ruimte wordt verwacht in april 2004.

De Nota Ruimte is een nota van het Rijk, waarin de principes voor de ruimtelijke inrichting van Nederland vastgelegd worden. In de Nota Ruimte gaat het daarbij om inrichtingsvraagstukken die spelen tussen nu en 2020, met een doorkijk naar 2030. In de nota worden de hoofdlijnen van beleid aangegeven, waarbij de ruimtelijke hoofdstructuur van Nederland (RHS) een belangrijke rol zal spelen.

Op 1 november 2002 stelde het kabinet Balkenende-I de Stellingnamebrief Nationaal Ruimtelijk Beleid vast. De brief gaat in op wijzigingen in het nationaal ruimtelijk beleid naar aanleiding van het Strategisch Akkoord van dat kabinet.

Intmiddels is het kabinet Balkenende-II van start gegaan. De opdracht uit het Hoofdlijnenakkoord (regeerakkoord) is om de afzonderlijke nota's op de desbetreffende onderdelen van ruimtelijk beleid samen te voegen tot één Nota Ruimte. De nota bevat daarmee niet alleen de ruimtelijke uitspraken zoals die eerder in de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening waren opgenomen, maar ook die uit het Tweede Structuurschema Groene Ruimte (SGR2) en uit het Nationaal Verkeers- en Vervoersplan (NVVP), voor zover het kabinet daaraan vasthoudt. Daarnaast worden in de Nota Ruimte ook de Gebiedsgerichte Economische Perspectieven (GEP) opgenomen. De Nota Ruimte zal zo hét ruimtelijke beleid van het kabinet gaan bevatten en wordt zo een veel meer integraal product. Naar verwachting zal het kabinet deel 3 van de PKB Nota Ruimte (het kabinetsstandpunt) - na overleg met de mede-overheden en andere relevante partijen - in april 2004 aan de Tweede Kamer aanbieden.

Bron: www.vrom.nl

Natuur voor mensen, mensen voor natuur, Nota natuur, bos en landschap in de 21^e eeuw, 2000.

Deze nota kiest voor verbreding van het natuurbeleid, om beter recht te doen aan de betekenis van natuur voor de samenleving. Met 'natuur voor mensen' wordt bedoeld dat natuur moet aansluiten bij de wensen van mensen en goed bereikbaar, toegankelijk en bruikbaar moet zijn. 'Mensen voor natuur' betekent dat natuur door mensen beschermd, beheerd, bewerkt en ontwikkeld wordt. Hoe grillig en 'vrij' de natuur ook is: de natuur kan niet zonder de zorg van mensen. Het begrip natuur wordt in de nota breed opgevat en wordt aangesloten bij de beleving van de meeste mensen. De overheid erkent een verantwoordelijkheid te hebben bij de bescherming en versterking van natuur, maar vindt tegelijkertijd dat deze verantwoordelijkheid breed door de samenleving moet worden opgepakt. De hoofddoelstelling van het beleid is het behoud, herstel, ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuur en landschap, als essentiële bijdrage aan een leefbare en duurzame samenleving.

De nota gaat niet specifiek in op gebieden, maar biedt een kader waarbinnen het natuurbeleid vorm gegeven moet worden. De ambities zijn in vijf onderling samenhangende perspectieven uitgewerkt. Deze perspectieven dragen bij aan:

- versterking van de ecologische hoofdstructuur;
- versterking van de landschappelijke identiteit;
- versterking van duurzaam gebruik en behoud van biodiversiteit.

In het beleidsprogramma zijn deze perspectieven verder uitgewerkt en is geconcretiseerd welke stappen ondernomen moeten worden. Gemeenten geven binnen de kaders van Rijk en provincies uitvoering aan het natuurbeleid en vullen dit aan met eigen beleid op lokaal niveau. Daarbij dragen de gemeenten zorg voor doorwerking en handhaving, borging van natuur- en landschapskwaliteit in concrete plannen, het stimuleren van betrokkenheid bij burgers en het zorgen voor voldoende groen van goede kwaliteit in de dagelijkse leefomgeving.

Nota Belvedere (OC&W, 1999)

De Nota Belvedere is een beleidsnota over de (opwaardering van) de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. 'Behoud door ontwikkeling' is hierbij aangegeven als een belangrijk uitgangspunt en richtingbepaler. In de nota zijn 70 gebieden aangeduid als Belvederegebied, waaronder Terschelling en de Westelijke Waddenzee. Als bijzondere aspecten zijn in de nota genoemd het geomorfologische patroon van de duinenrij met daarachter de opgeslibde platen, doorsneden door geulen, de hagen en singels in de binnenduinrand, de recreatieve inrichtingen, bebouwingen en woningen, die een goed beeld geven van de 20^e-eeuwse ontwikkeling van de recreatie, de openheid van de kleipolder met een onregelmatige blokverkaveling, oorspronkelijk reliëf en de oude bedijking en oude terpen, middeleeuwse woonplaatsen, stinzen, kasteelterreinen en kerkhoven met bijzondere grafstenen.

In de nota is tevens de Westelijke Waddenzee opgenomen als Belvederegebied vanwege haar uitzonderlijke cultuurhistorische betekenis vanwege de unieke scheepsarcheologie. Bijzonder goed geconserveerde scheepswrakken zijn in de waddenzeebodem bewaard gebleven. Hieraan is de technische en sociaal economische ontwikkeling, vanaf de late middeleeuwen, af te lezen. Vandaar dat het gebied door Nederland op de voorlopige lijst van Werelderfgoed is geplaatst.

Hoewel Terschelling niet als zodanig tot het Friese terpengebied behoort, maar wel beschikt over een aantal terpen, laat de nota zich wel uit over behoud en ontwikkeling van terpen. Over het terpengebied wordt in de nota opgemerkt dat de terpen, als archeologische schatkamers, en de landschappelijke variatie belangrijke fysieke dragers zijn. Beleidskansen worden onder meer gezien in het ontwikkelen en inzetten van beheerovereenkomsten voor terpen en dijken en in verbetering van de toeristische ontsluiting.

Gebiedsvisie Friese Waddeneilanden (LNV, directie Noord 1996)

In de gebiedsvisie Friese Waddeneilanden wordt een regionale kleur gegeven aan de prioriteiten vanuit het landelijk natuur-, bos-, en landschapsbeleid. Het vormt met andere woorden een bouwsteen voor beheersplannen en bevat globale voorstellen voor het starten van concrete uitvoeringsprojecten. De gebiedsvisie bestaat uit thema's, knelpunten en beleid op hoofdlijnen voor de langere termijn. De kaarten geven een inventarisatie weer van de belangrijkste huidige patronen en sturende factoren en het streefbeeld voor de lange termijn.

De duingebieden, stranden, begroeide kwelders, bewoningskernen en polders zijn in de gebiedsvisie betrokken.

In de gebiedsvisie wordt geschetst dat met name het oostelijk deel van Terschelling de ruimte heeft voor begeleid- tot nagenoeg natuurlijk dynamische processen. Voor de realisering van meer dynamiek, zo stelt de visie, liggen op Terschelling grote mogelijkheden.

Het beleid en beheer van de rijksgronden is neergelegd in vastgestelde beheersplannen. Beoogd wordt in de plannen een inhoudelijke en bestuurlijke afgewogen en zoveel mogelijk gedragen beleidsuitwerking operationeel te hebben.

Met name vanwege de actuele en potentiële waarden voor weidevogels, maar ook voor ontwikkeling van de botanische waarden is in de polders de status beheersgebied neergelegd. Uit een evaluatie van beheersovereenkomsten op Terschelling blijkt dat zware beheerspakketten een redelijk natuurresultaat geven.

Ten aanzien van geplant- en spontaan bos in het kader van de Boswet zijn de aangegeven A-locaties (het gebied van de Tweede Dennen) op Terschelling bedoeld om het beheer daar geheel te richten op het instandhouden en ontwikkelen van het ter plaatse oorspronkelijke/ natuurlijke bosmilieu. Op Terschelling hebben de bossen de hoofdfunctie natuur. Voor de hogere gedeelten van de bossen op West Terschelling wordt verwacht dat het naaldbos zich niet overal zal kunnen handhaven.

Het Nationaal Landschapspatroon (de landschappelijke hoofdstructuur van Nederland) omvat de strand-, duin en kweldergebieden en de binnenduinrandzone. Dit wil zeggen dat deze elementen de identiteit van het landschap op nationale schaal bepalen. Het beleid is dan ook gericht op instandhouding en versterking van de bepalende landschappelijke hoofdstructuur.

In de Nota Landschap en de Toekomstverkenning "het landschap van de kustzone" is het streven naar een evenwichtige structuur de centrale doelstelling, dit is verwoord als het streven naar een landschap dat ecologisch, economisch en esthetisch in evenwicht is. Voor Terschelling geldt specifiek dat de fysisch-geografische situatie aanleiding is geweest voor het ontstaan van bewoningsconcentraties in de binnenduinrand. Elzenopslag langs de ondiepe sloten heeft het specifieke landschapsbeeld van delen van de Terschellinger binnenduinrand bepaald. De visie stelt dat afgezet tegen het oorspronkelijke karakter, de huidige landschappelijke kwaliteit van de binnenduinrandzones veel te wensen over laat. Gebruiksfuncties en een kleinschaliger ruimtelijke vormgeving kunnen beter op elkaar afgestemd worden.

Op de streefbeeldkaart wordt een ruimtelijk beeld gegeven van de visie op lange termijn in termen van natuurdoeltypen. Voor Terschelling worden zowel begeleid natuurlijke doeltypen onderscheiden als nagenoeg natuurlijke doeltypen. Deze gebieden komen op west Terschelling vrijwel aaneengesloten voor. De oudere duinkernen zijn vanwege de vastliggende randvoorwaarden aangegeven als half-natuurlijke natuurdoeltypen aangegeven. Bij een passief duinbeheer zullen grote delen van het oudere duingebied dichtgroeien. Voorgesteld is om te kiezen voor enerzijds grotere eenheden met ongestoorde successie en anderzijds voor grotere eenheden waar een open duinlandschap gehandhaafd wordt (respectievelijk ten westen en ten oosten van de lijn Midsland/ Midsland Noord).

Nota Natuurbeheer (1998)

Het opstellen van de natuurdoelen, de noodzaak om helderheid te creëren in de ontwikkelingen van het agrarisch natuurbeheer, het natuurlijke en economische belang en de manier van openstelling van natuurgebieden vormden voor de provincie Fryslân het belangrijkste argumenten om de Nota Natuurbeheer op te stellen.

Als waardevol (internationaal) natuurgebied staat de Waddenzee, samen met de Waddeneilanden, onbetwist aan kop. Dit weerspiegelt zich in beleids- en beschermende plannen en maatregelen als een Planologische Kernbeslissing, een Interprovinciaal Beleidsplan Waddenzee en een daaraan gekoppeld actieprogramma. In de Nota Natuurbeheer zijn een drietal beheersstrategieën onderscheiden:

4. nagenoeg of begeleidt natuurlijk beheer;
5. halfnatuurlijk beheer;
6. multifunctioneel beheer.

De beheersstrategie op de eilanden is gebaseerd op het rijks- en provinciale beleid (Interprovinciaal beleidsplan waddenzeegebied). Daarnaast is rekening gehouden met de voorstellen, die het Ministerie van LNV in de "Gebiedsvisie Waddeneilanden" heeft gepubliceerd. In het algemeen zijn de oost- en westkanten van de eilanden als begeleid- en nagenoeg natuurlijke eenheden aangegeven, is het middendeel van het duinmassief halfnatuurlijk en zijn de polders en recreatief gebruikte duingebieden en stranden als multifunctionele ruimtes aangegeven.

In de beleidsnota **Recreatie en Toerisme 2002-2010 "Verrassend Fryslân, gastvrij voor toerist en recreant"** wordt het accent op kwaliteit gelegd. Deze kwaliteit moet zich vertalen op allerlei terreinen in de gehele provincie.

De speerpunten die voor de komende tien jaar worden genoemd zijn:

- het revitaliseren van het Friese Merengebied
- kwaliteitsverbetering van de bedrijven door professionalisering
- regionale en lokale samenwerking
- uitbreiding van het cultuurtoerisme
- verdere versterking van de recreatieve infrastructuur

De hoofddoelstelling luidt dan ook: aansluiten bij de wensen van de markt, handhaven van de economische betekenis van de sector, streven naar een gevarieerd aanbod, bevorderen duurzame bedrijfsontwikkeling en verbeteren van de samenhang in het aanbod.

De provincie geeft aan het beleid op Recreatie en toerisme gezamenlijk te willen uitvoeren.

Provinciaal milieubeleidsplan Fryslân 2000-2003

In het kader van het milieubeleidsplan, zijn 5 zogenaamde SGB-gebieden aangewezen, waaronder het Waddengebied. Dit is het gebiedsgerichte (milieu) beleid. Hiervoor is in 2000 een stimuleringsregeling in werking gesteld. Voor deze gebieden zijn gebiedscontracten met gebiedsvisies en uitvoeringsprogramma's opgesteld. Het milieubeleid voor waardevolle en kwetsbare gebieden wordt op drie manieren aangepakt:

4. voortzetting aanvullend milieubeleid voor de milieubeschermingsgebieden met kwetsbare functies en waarden (het westelijke deel van Terschelling);
5. voortzetting van de bescherming van milieubeschermingsgebieden met specifieke waarden (heel Terschelling);
6. gericht inzetten van het stimuleringsbeleid in de zogenaamde SGB-gebieden (heel Terschelling).

Gemeentelijk en lokaal beleid

Gemeente Terschelling Structuurplan "Terschelling voorbij 2000"

De hoofddoelstelling van het structuurplan is gericht op een duurzame inrichting en een duurzaam gebruik van Terschelling. Vanuit dat oogpunt wordt de volgende hoofddoelstelling in het Structuurplan geformuleerd:

"Het ruimtelijk beleid zal gericht zijn op een duurzame inrichting en een duurzaam gebruik van Terschelling. Instandhouding en waar mogelijk versterking van de op dit moment aanwezige ruimtelijke en functionele zonering, achten we daarbij een eerste vereiste. Voor de dorpen West en Midland en hun directe omgeving en voor de recreatieve verblijfsconcentraties Hee/Halfweg, Midland-Noord en Formerum-Noord met hun directe omgeving, betekent dit dat, voor wat betreft de ruimtelijke ontwikkelingen, het primaat zal blijven liggen bij de menselijke activiteiten, met als grensstellende randvoorwaarden het landschap, de natuur en de herkenbaarheid. Voor wat betreft de ruimtelijke ontwikkelingen in en van de overige dorpen en recreatieve verblijfscomplexen, alsmede de polder, zal er sprake zijn van een gelijkwaardige en harmonieuze ontwikkeling van de natuur, het landschap, de herkenbaarheid (cultuurhistorie) en de menselijke activiteiten.

Voor de overige delen van het eiland zal het primaat liggen bij de natuur en het landschap. Menselijke activiteiten zullen daarin alleen worden toegelaten, voor zover ze geen onevenredige schade toebrengen aan natuur- en landschapswaarden."

Naast een beschrijving van de huidige situatie, het beleidskader, knelpunten en zoekrichtingen wordt voor elk thema (wonen, werken, recreëren, voorzieningen, verkeer en vervoer en natuur en landschap) een streefbeeld opgesteld.

Hieronder wordt per thema ingegaan op de ruimtelijke aspecten van de structuurvisie en het voorgestelde streefbeeld.

Natuur en landschap

Natuur en landschap vormen, volgens het structuurplan, in hun onderlinge samenhang de spil waar het in de ruimtelijke ontwikkeling van Terschelling om draait.

Het gemeentelijk beleid is gericht op:

- behoud en zo mogelijk versterking van de aanwezige natuur- en landschapswaarden;
- het toegankelijk blijven van natuurgebieden;
- het streven is gericht op een versterking van de landschappelijke verscheidenheid en herkenbaarheid;
- ontwikkelen van meer extensieve vormen van landbouw;
- betere landschappelijke inpassing van recreatieve verblijfscomplexen en de dorpen;
- de ruimtelijke structuur en het ruimtelijk karakter van de dorpen dient uitgangspunt te zijn met betrekking tot nieuwe ontwikkelingen;
- het recreatief medegebruik van zowel polder als het duingebied, de bossen, de kwelders en de stranden als uitgangspunt.

Wonen

De bedreigingen van de woningbouw voor het landschap en de natuur op Terschelling worden niet zodanig groot geacht dat woningbouw een remmende factor heeft met betrekking tot de economische ontwikkeling van het eiland. De te bouwen woningen zullen qua schaal en maat en architectuur affiniteit moeten hebben met de bestaande bebouwing. Er wordt in het structuurplan vanuit gegaan dat er gemiddeld per jaar 30 woningen bij gebouwd kunnen worden. Daarbij zal het gedeeltelijk gaan om woningen voor "starters" en gedeeltelijk om woningen die kunnen leiden tot een toename van de doorstroming. In het structuurplan zijn voor de drie grotere plaatsen (West, Midland en Hoorn) aangegeven waar uit- en inbreidingslocaties, herstructureringslocaties gaan plaatsvinden en wat de status is van de betreffende plannen.

Werken

Het gemeentelijk beleid is steeds gericht geweest op het behoud en het bieden van ontwikkelingsmogelijkheden aan bestaande bedrijven. Daarnaast het bieden van mogelijkheden voor het ontstaan van (nieuwe) dienstverlenende en verzorgende bedrijven. Bij het bieden van ontwikkelingsruimte wordt wel steeds als randvoorwaarde gesteld dat dit niet ten koste mag gaan van het woon- en leefmilieu en evenmin mag leiden tot een aantasting van waardevolle landschappelijke en ruimtelijke structuur. Ten aanzien van de landbouw gaat het dan voornamelijk om kwaliteitsverbetering van het product en verbreding van de economische basis van het landbouwbedrijf. Daarbij moet voorzichtig omgegaan worden met onttrekking van landbouwgronden. Bedrijfsterreinen ten behoeve van aan de recreatie gekoppelde bedrijvigheid dienen bij voorkeur in of in de directe nabijheid van de recreatieve ontwikkelingskern West-Terschelling gerealiseerd te worden.

Recreëren

De recreatie als bedrijfstak is de meest bepalende factor voor de functionele en ruimtelijke ontwikkeling op Terschelling, ongeveer 70% van de werkgelegenheid is direct of indirect gekoppeld aan de recreatie en toerisme. Ook het gebruik van de ruimte wordt voor een groot deel bepaald door het recreatieve gebruik daarvan.

In ruimtelijk landschappelijk opzicht zijn de meest in het oog springende ontwikkelingen geweest:

- de omzetting van seizoenplaatsen in vaste jaarstandplaatsen op kampeerterreinen;
- de omzetting van vaste jaarstandplaatsen op kampeerterreinen in zomerwoningen;
- de schaalvergroting in de sector hotel/pensions, en;
- het toenemend aantal appartementen in voormalige boerderijen.

In het structuurplan wordt uitgegaan van het voortzetten van het gevoerde en in gang gezette beleid, in grote lijnen. Dit houdt in dat stabilisering van het aantal logieplaatsen, met een verschuiving in de richting van de meer permanente logiesvormen (grotere spreiding over het jaar), binnen een duidelijke ruimtelijke zonering van drukke gebieden, ook de komende jaren de richting van het recreatief-toeristisch beleid zal bepalen.

Voorzieningen

Het gemeentelijk beleid was gericht op een evenredige verdeling van de sociaal-culturele, maatschappelijke en recreatieve voorzieningen over de dorpen. Dit staat echter ter discussie en momenteel wordt ruimte geboden voor een verdergaande concentratie van voorzieningen. Het beleid ten aanzien van mogelijk overlast veroorzakende (horeca)voorzieningen is terughoudend. De fietsverhuurbedrijven vormen vanwege hun agressieve en opzichtige manier van presentatie een aandachtspunt.

Verkeer en vervoer

Het gemeentelijke beleid is erop gericht het fietsverkeer te stimuleren, met betrekking tot de auto wordt een terughoudend beleid gevoerd. In de discussie vooraf aan het structuurplan van 1974 is afgezien van het autovrij maken van Terschelling. De infrastructuur op het eiland is dan ook ingericht op de auto.

Bestemmingsplan gemeente Terschelling

Op dit moment zijn voor het buitengebied van de gemeente Terschelling meerdere bestemmingsplannen van kracht. Met name het in 1978 vastgestelde (en in 1989 en 1994 herziene) bestemmingsplan voor "De Polder" en het in 1980 vastgestelde bestemmingsplan voor de "Natuurgebieden", zijn bepalend.

Er wordt nu in opdracht van de gemeente gewerkt aan het opstellen van een nieuw bestemmingsplan voor het totale buitengebied. Het door Oranjewoud opgestelde LOP kan/ moet als bouwsteen dienen voor onder andere de actualisering van de gebiedsindeling en de meningsvorming over actuele buitengebied-thema's. Met andere woorden doorwerking van het LOP in het bestemmingsplan.

Het recent vastgestelde structuurplan vraagt echter om een inhoudelijke vertaling in een planologische regeling voor het buitengebied. Dit en andere ontwikkelingen maken dat de huidige bestemmingsplannen een gedateerd en verouderd karakter hebben gekregen.

In de Polder is de planologische regeling voor de landbouw niet meer actueel door diverse bouwactiviteiten en veranderingen in het gebruik en functie, terwijl het aanlegvergunningstelsel onvoldoende toegespitst is op de bescherming van aanwezige waarden.

Watersysteemanalyse Terschelling

De waddeneilanden hebben een specifieke waterhuishouding. De oppervlaktewaterhuishouding wordt geheel gestuurd door neerslag en verdamping. Hierdoor is er 's zomers kans op mogelijke watertekorten en kan 's winters bij ongunstig tij en extreme neerslag wateroverlast ontstaan. Vanwege relatief lage polderpeilen ten opzichte van zeewaterstanden is deze tijdelijke wateroverlastproblematiek op Terschelling eerder en vaker aan de orde dan op de andere Friese eilanden.

Op Terschelling zijn 13 watersystemen te onderscheiden. In het kader van de watersysteemanalyse zijn deze geclusterd tot vier watersystemen (duingebied west en bosgebied west, Terschellingen-West en havengebied, westelijk en oostelijk afwateringsgebied en oostelijk duingebied en Boschplaat).

In de watersysteemanalyse zijn knelpunten gekoppeld aan de functietoekenning van gebieden. Voor de Polder is dat de functie (water voor) landbouw met natuurwaarden, voor de duinen de functie (water voor) natuur, en voor de dorpen (water voor) bebouwd gebied. Ten noorden van West-Terschelling ligt een grondwaterbeschermingsgebied. De knelpunten liggen in het algemeen vooral op het gebied van hydrologie en waterkwantiteit. Om de knelpunten te kunnen oplossen is uitgegaan van de verwachte situatie in het jaar 2050 (de verwachting is immers dat de zeespiegel stijgt en het klimaat verandert). De watersysteemanalyse heeft op basis van de onderscheiden knelpunten geleid tot een voorkeurspakket aan maatregelen. Een aantal van de mogelijke oplossingen heeft gevolgen voor het landschap. Het gaat om de volgende knelpunten en mogelijke oplossingen:

- Wateroverlast Midsland aan Zee. Mogelijke oplossingen: lokale ontwatering en afvoer water naar aangrenzend duingebied, ophogen (deel) van het parkeerterrein, op termijn amoveren of verplaatsen laagst liggende woningen.
- In het gehele duingebied is grondwaterstandverlaging en verdroging een algemeen fenomeen. Dit leidt vooral in de valleien tot problemen (verdroging, achteruitgang natuurwaarden, verzuring en verzuiging). Het gaat om de volgende gebieden: Kooibosjes, Griltjeplak, Waterplak, Sterneplak, Meesterplak, Rijsplak en de valleien bij Oosterend. Mogelijke oplossingen: ontbossing en omvorming van naaldhout naar loofhout, bevorderen verstuiving, verhogen lokale ontwateringsbasis.

In 2002 is de eerste pilot GGOR (gewenst grond- en oppervlaktewaterregime) in Friesland uitgevoerd. Op basis van deze ervaring is een plan van aanpak opgesteld. Voor de te nemen maatregelen zal ook voor Terschelling een GGOR worden opgesteld. Staatsbosbeheer heeft samen met Rijkswaterstaat de eerste stappen gezet tot herziening van het beheersplan rijksgroonden 1992-2002. Wetterskip Fryslân zal daarbij betrokken worden. In het voorjaar van 2003 moet een eerste versie van waterkansenkaart en een waterrisicokaart gereed zijn. Het doel van de waterkansenkaart is het versterken van de positie van water in de ruimtelijke ordening.

Beheerplan Rijksgroonden Terschelling 2003-2013

In het beheerplan Rijksgroonden Terschelling verwoorden Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat de keuzes voor wat betreft het beheer van hun gronden op Terschelling. Het beheerplan omvat het gehele strand-, duin- en kweldergebied van het eiland. De Terschellinger polder en het gebied van de binnenduintrand vallen buiten dit beheerplan omdat deze gronden voornamelijk in particuliere handen zijn. Het beheerplan is een actualisering van het vorige beheerplan en beschrijft de op hoofdlijnen een visie van

Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer voor de ontwikkeling van de Rijksgronden. De nadruk ligt hierbij op de continuïteit van beleid en beheer. Doel van het beheerplan is het beheer van terreinen af te stemmen op het beleid van andere relevante overheden waaronder de Provincie Fryslân, de gemeente Terschelling, het Wetterskip Fryslân en het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Voor de thema's kustbeheer, natuur en landschap, recreatie en historisch medegebruik zijn hoofddoelstellingen geformuleerd. Vervolgens worden de doelstellingen uitgewerkt in een onderbouwing en keuzes die uit de doelstelling voortvloeien.

Voor de genoemde thema's zijn de volgende hoofddoelstellingen geformuleerd:

- *Kustbeheer:* het duurzaam beveiligen tegen overstroming vanuit de zee volgens de normen van de Deltawet en de Wet op waterkeringen.
- *Natuur en landschap:* het terugdringen van grootschalige menselijke invloeden die leiden tot aantasting van de natuurlijke duin- en kwelderontwikkeling en het handhaven/bevorderen van natuurbeheeractiviteiten ter versterking van (half) natuurlijke ontwikkelingen.
- *Recreatie:*
  - De recreatieve kwaliteit van bos, natuur en landschap op Terschelling zal worden gehandhaafd en waar mogelijk verder worden ontwikkeld.
  - Aan de bezoekers zullen goede mogelijkheden worden geboden tot het kennis nemen en genieten van bos, natuur en landschap, waarbij de recreatieve mogelijkheden routegebonden en (op kleine schaal) plaatsgebonden van aard zijn (wandelen, fietsen en paardrijden), alsmede daarvan afgeleide plaatsgebonden activiteiten en natuurobservatie. En waarbij de recreatieve mogelijkheden afgestemd zijn op de verschillende te onderscheiden gebruikersgroepen.
- *Historisch medegebruik:* Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat zullen actief meewerken aan de instandhouding van historische cultuurgebruiken (o.a. Op 't riid, grazen aan de roep, jatten, volkstuintjes) door haar terreinen waar mogelijk beschikbaar te stellen.

Tot slot is er op een maatregelenkaart in het beheerplan aangegeven welke maatregelen uitgevoerd gaan worden in de planperiode (10 jaar) van het beheerplan.

Bijlage 2. Financieringsvormen

Algemeen

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de verschillende financieringsvormen die gelden voor het gebied Terschelling.

De subsidievormen worden in dit plan genoemd en beknopt beschreven om te laten zien dat er veel kansen zijn om goede projecten ook te kunnen financieren. De 'subsidiewereld' is echter zeer uitgebreid en lastig te overzien. Een belangrijke taak voor de landschapscoördinator is dan ook het zijn van een 'subsidiemakelaar'. Hij kan de verschillende subsidiestromen overzien en kan projecten afstemmen op subsidiebronnen waardoor het vaak makkelijker is om de financiering rond te krijgen.

Fondsvorming

Het oprichten van een fonds is vaak alleen aan de orde als er een directe koppeling is tussen het bereiken van een kwalitatieve meerwaarde van de omgeving, door de aanwending van middelen uit het fonds, en de betrokken overheid, burgers, ondernemers en recreanten, die het fonds vullen. Ook compensatie voor negatieve ontwikkelingen in het landschap kan aanleiding zijn een fonds te vormen.

De middelen uit het fonds kunnen worden aangewend voor aankoop en inrichting van elementen en/of beheer en onderhoud. Op het moment dat de inrichting gerealiseerd kan worden met reguliere subsidiemiddelen kan het, met het oog op de eerder vermelde EU regelgeving ten aanzien van de landbouw, interessant zijn beheer en onderhoud te regelen via een met privaat geld gevuld fonds.

De vulling van het fonds is op velerlei wijze mogelijk, en zal afhankelijk daarvan ook bepalen wie het fonds beheert. Hieronder zijn een aantal voorbeelden gegeven:

- storting van een bijdrage door de gemeente op basis van gemaakte beleidskeuzes voor versterking en instandhouding van natuur- en landschappelijke waarden op het grondgebied;
- verplichte storting in landschapsfondsen ter compensatie van ontwikkelingen die negatief effect hebben op landschap (windmolens, telefoonmasten, uitbreiding van bebouwing e.d.), ook het zogenaamde 'glaspotje' in Boskoop is hiervan een voorbeeld: bij uitbreidingen van glas groter dan bepaald aantal hectare moet hierin geld gestort worden voor realisering van beplanting en houtakkers;
- daarnaast kan worden gedacht aan private vulling van het fonds door bijvoorbeeld een opslag in bouwgrondprijs van nieuwbouw, die baat heeft bij een kwalitatief hoogwaardige omgeving, heffing op toerisme, etc.

Het is verstandig de middelen van een fonds onder te brengen bij een financiële instelling zoals het Nationaal Groenfonds. Hier is ook kennis van andere subsidiemogelijkheden, zodat advies gegeven kan worden over een efficiënte aanwending van de middelen. De beheerder van het fonds bepaalt de bestedingsdoelen en blijft hierbij uiteraard altijd verantwoordelijk voor de uitgaven.

Bijdragen uit een fonds kunnen worden gegeven als een subsidie, maar in een aantal gevallen moet ook worden gedacht aan het verstrekken van een laagrentende lening. Dit laatste kan bijvoorbeeld aantrekkelijk zijn voor een boer die op basis van een (gedeeltelijk) laagrentende lening een stuk grond kan kopen, onder voorwaarden dat hij

(duurzaam) natuur- of landschappelijke waarden realiseert op een ander deel van zijn land. Het voordeel hiervan is dat de aflossingen op de lening weer terugvloeien in het fonds om daarmee nieuwe projecten te stimuleren.

Europees Subsidies

Interreg III B Communautair Initiatief voor Trans-Europese Samenwerking Programma Noordzee

Omschrijving

Het programma Interreg III B is gericht op regionale samenwerking tussen nationale, regionale en plaatselijke overheden in de Europese Unie op het gebied van ruimtelijke ordening, economische en sociale ontwikkeling van achtergestelde regio's, duurzame ontwikkeling en milieubescherming. In aanmerking voor subsidie komen projecten van partners uit verschillende sectoren en partners uit minimaal één ander land. Hierbij zijn voor het Noordzee-programma de volgende prioriteiten en maatregelen vastgesteld:

1. Transnationale ruimtelijke ontwikkelingsstrategieën en activiteiten voor stedelijke, landelijke en maritieme systemen in de Noordzee-regio:- de ontwikkeling van stedelijke netwerken en netwerken tussen steden, plattelandsgebieden en kustgebieden op het gebied van studies, beleidsvorming, educatie, toerisme, technologie, promotie van duurzame landbouw en visserij en de ondersteuning van bedrijven;
  - de ontwikkeling van strategieën voor ruimtelijk watergebruik in steden en op het platteland, zoals het ontwerpen van structuren voor havens, waterwegen en recreatie;
  - samenwerking op het gebied van onderzoek, ontwikkeling en innovatie door universiteiten, onderzoeksinstituten en MKB.
2. Een efficiënt en duurzaam transport- en communicatiesysteem, de ontwikkeling van transportnetwerken en verbeterde toegang tot de informatiemaatschappij in stedelijk gebied, plattelandsgebied en kustgebied:- integratie van transportnetwerken, ontwikkeling van maatregelen om vraag en aanbod in goederentransport te reguleren;
  - aanpassing van infrastructuur, zoals spoorwegen, (water)wegen en dijken ter verbetering van de logistiek en transport in de sectoren goederenvervoer, personenvervoer en toerisme;
  - verbetering van de informatievoorziening van overheidsinstellingen met ICT en de verbetering van de toegang van MKB-ondernemingen en de samenleving in het algemeen tot de informatiemaatschappij met ICT-toepassingen, educatieve interactieve programma's en netwerken voor Interreg-projecten.
3. Duurzaam beheer en ontwikkeling van milieu, natuurlijke hulpbronnen en cultureel erfgoed:
  - rehabilitatie, bescherming en ontwikkeling van landschappen en stadsgezichten in de Noordzee-regio en verbetering van de water-, lucht- en bodemkwaliteit;
  - innovatieve promotie van natuurbezit en cultureel erfgoed en uitbreiding van het aantal toeristische voorzieningen;
  - bevordering van duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen en hergebruik van energie;
  - geïntegreerd duurzaam management en planning van kustzones en de Noordzee zelf.

4. De ontwikkeling van strategieën en actieplannen voor watermanagement op het gebied van:- ontwikkeling van actieplannen voor de afname van het watergebruik door de bevolking en voor het behoud van waterwingebieden;
- risicomanagement voor kustgebieden en riviergebieden met overstromingsgevaar;
- ontwikkeling van managementstrategieën voor de bestrijding van vervuiling van de Noordzee.

5. Technische ondersteuning voor het programmabeheer, zoals programmamanagement, financieel beheer, monitoring en evaluatie, promotie, publiciteit, onderzoek en ontwikkeling.

Nederlandse overheden die een Interreg-projectvoorstel willen indienen, kunnen op grond van de Projectstimuleringsregeling Interreg III een bijdrage aanvragen voor voorbereidende werkzaamheden.

Doelgroep

Samenwerkingsverbanden van provincies, gemeenten, ondernemingen in de sectoren zakelijke dienstverlening, industrie, bouw, ICT, verkeer en transport, kamers van koophandel, instellingen voor onderzoek en ontwikkeling, organisaties en verenigingen in de sectoren toerisme, cultuur en milieubescherming, arbeidsbureaus, sociale partners, onderwijsinstellingen, VVV-kantoren en brancheorganisaties. Non-profitinstellingen kunnen als partner deelnemen aan het programma.

Regio

Projecten moeten worden uitgevoerd in Denemarken, Duitsland, Noorwegen, Verenigd Koninkrijk, Zweden of in Nederland, in de provincie Drenthe, Flevoland, Friesland, Groningen, Overijssel, Noord-Holland, Zuid-Holland of Zeeland.

Bijdrage

De subsidie bedraagt maximaal 50% van de projectkosten.

POP Plattelandsontwikkelingsplan Noord-Nederland 2000-2006

Omschrijving

Het plattelandsontwikkelingsplan (POP) Noord-Nederland is gebaseerd op het plattelandsontwikkelingsplan Nederland. Het POP Nederland is gericht op de ondersteuning van veranderingen in de sector landbouw. Een bijdrage is beschikbaar voor maatregelen die de duurzaamheid van het plattelandsgebied verbeteren op het gebied van:

1. ontwikkeling van een duurzame landbouw;
2. verhoging van de kwaliteit van natuur en landschap;
3. omschakeling naar waterbeheer dat beter aansluit bij natuurlijke processen;
4. versterking van de economische basis van het gebied;
5. bevordering van recreatie en toerisme;
6. verbetering van sociale kwaliteit, maatschappelijke voorzieningen en welzijn (leefbaarheid).

Per provincie zijn maatregelen en activiteiten geselecteerd die in aanmerking komen voor subsidie. Voor Drenthe, Friesland en Groningen zijn dit:

- scholingsactiviteiten op het gebied van kwaliteitsverbetering in de landbouw, biologische landbouw en agrarisch landschaps- en natuurbeheer;
- ontwikkeling van dienstverlenende instellingen voor basiszorg en maatschappelijke voorzieningen op het platteland, zoals (mobiele)

voorzieningen en steunpunten op maat, en het organiseren van culturele activiteiten;

- dorpsvernieuwing en -ontwikkeling, door het herstel en de aankoop van cultuurhistorische objecten in het landelijk gebied en de herinrichting van kleine kernen;
- waterbeheer in landbouw- en natuurgebieden, door het aanbrengen van voorzieningen en de aanleg en aanpassing van rioleringsystemen;
- bevorderen van toeristische en ambachtelijke activiteiten, door het aanbrengen en verbeteren van voorzieningen zoals fietspaden en informatieborden, en het ontwikkelen en promoten van nieuwe toeristische activiteiten;
- milieubehoud in samenhang met land- en bosbouw en landschapsbeheer, en met verbetering van dierenwelzijn, door het opstellen van natuur- en landschapsplannen, het herstel van natuur- en landschapselementen, de aankoop van grond en het inrichten van natuurgebieden, en het opstellen van bedrijfsnatuurplannen voor individuele landbouwers. Ook valt hieronder het opzetten en uitvoeren van demonstratieprojecten op het gebied van natuur en landschap, waterbeheer in agrarische gebieden, diversificatie en afzet van kwaliteitslandbouwproducten.

Geen subsidie is beschikbaar voor investeringen die gericht zijn op een productieverhoging waarvoor op de markt geen normale afzetmogelijkheden kunnen worden gevonden.

Doelgroep

(Samenwerkingsverbanden van) agrarische bedrijven, ondernemingen in de sector toerisme, (semi-)publiekrechtelijke instellingen, provincies, gemeenten, recreatieschappen, waterschappen, waterleidingmaatschappijen, woningbouwcorporaties, milieucoöperaties, verenigingen, opleidings- en kennisinstellingen, gebiedscommissies, stichtingen voor kavelruil, zorginstellingen, belangengroepen van landbouwondernemers, bewoners of boseigenaren, natuur- en landschapsorganisaties, en landgoedeigenaren.

Bijdrage

De subsidie voor projecten door (semi-)overheden bedraagt maximaal 100% van de projectkosten. De subsidie voor projecten door de private sector bedraagt maximaal 75% van de projectkosten.

Wanneer het gaat om investeringen in of door ondernemingen, bedraagt de subsidie maximaal 40% van de projectkosten. Hierbij is de 'de minimis'-regel van kracht (maximaal 100.000 euro publieke subsidie in een periode van 3 jaar).

De subsidie voor eenvoudige recreatieve en toeristische voorzieningen bedraagt maximaal 100.000 euro.

De subsidie voor erfgoedelementen die bij de bedrijfsvoering gebruikt worden, bedraagt maximaal 60% van de projectkosten en maximaal 100.000 euro. Cumulatie met subsidies

uit andere Europese fondsen is niet toegestaan.

Leader+ Noord-Nederland 2000-2006 Programma Waddeneilanden

Omschrijving

Doel van de regeling is het werken aan een duurzame en evenwichtige ontwikkeling van het landelijk gebied in Noord-Nederland. Het ontwikkelen van het natuurlijke en culturele erfgoed, het scheppen van werkgelegenheid en het verbeteren van het organisatievermogen van de plaatselijke gemeenschappen wordt gestimuleerd door een gebiedsgerichte, geïntegreerde en een op samenwerking gerichte aanpak.

Een bijdrage is mogelijk voor projecten en activiteiten die passen binnen de volgende prioriteiten:

1. Gebiedsgebonden geïntegreerde strategieën voor plattelandontwikkeling met een experimenteel karakter. Onder geïntegreerd wordt verstaan dat de strategie gebaseerd is op een gezamenlijke, algemene benadering van de betrokken organisaties en gericht is op een sterk thema dat specifiek is voor het gebied en alle tot de ontwikkelingsstrategie bijdragende factoren en projecten op verschillende terreinen bijeen bindt. Voor de Waddeneilanden zijn dit de volgende thema's:
  - 1.1. Optimaal benutten van plaatselijke producten door:- de promotie en distributie van streekproducten zoals Cranberrywijn en -jam, duinasperges en boerderij-ijs;
    - het versterken van toeristisch ondernemerschap door het ontwikkelen van nieuwe arrangementen en het realiseren van een kwaliteitsimpuls bij ondernemers;
    - het bevorderen van nieuwe netwerken door het stimuleren van een netwerk tussen agrarische ondernemers en bewoners;
  - 1.2. Optimaal benutten van de natuurlijke en culturele hulpbronnen door:- het versterken van het imago door bevordering van de samenwerking tussen de eilanden;
    - het ontwikkelen en beheren van de fysieke omgeving zoals verbreding van de landbouwkundige functie in de polders of het stimuleren van jonge boeren tot procesverbreding- en verdieping;
    - het stimuleren van cultuur- en natuurtoerisme door het verbeteren van de informatievoorziening;
    - het benutten ICT voor schone activiteiten zoals het promoten van regionale producten via ICT of het realiseren van een bedrijf aan huis.
2. Samenwerking tussen plattlandsgebieden: de samenwerking moet bestaan uit het bundelen van de knowhow en/of menselijke en financiële hulpbronnen van de verschillende betrokken gebieden. Het doel is zowel kennisuitwisseling als het uitvoeren van gemeenschappelijke projecten.
3. Ontwikkelen van netwerken van alle plattlandsgebieden op de Waddeneilanden door het stimuleren van een hechtere samenwerking tussen agrarisch ondernemers en bewoners. De organisatie Leader Wadden wil actief deelnemen in de nationale en het internationale netwerken van Leaderplus regio's om zo resultaten en ervaringen uit te wisselen met alle plattlandsgebieden ongeacht of ze in aanmerking komen voor een bijdrage uit Leaderplus.
4. Technische bijstand voor alle programmabeheeractiviteiten, zoals programmamanagement, financieel beheer, monitoring en evaluatie, promotie, publiciteit, onderzoek en ontwikkeling.

Doelgroep

Grote ondernemingen, MKB-ondernemingen, maatschappelijke organisaties, landbouworganisaties en belangengroepen op het terrein van plattelandontwikkeling.

Regio

Projecten moeten worden uitgevoerd op Ameland, Schiermonnikoog, Terschelling of Vlieland.

Bijdrage

De hoogte van de bijdrage wordt per project bepaald.

Landelijke subsidies

Programma Beheer

Subsidieregeling Natuurbeheer (SN)

De Particuliere Natuurbeschermingsorganisaties (PNB's; Natuurmonumenten, de Landschappen en Staatsbosbeheer) kunnen op basis van deze regeling een vergoeding krijgen voor de inrichting van gebieden die zijn aangewezen door de provincie in een natuurgebiedsplan en die worden ingericht conform de gewenste natuurdoeltypen. De bijdrage daaraan is 95% van de gemaakte kosten, met een maximum van 6.806,70 Euro/ha voor eenmalige maatregelen en 9.075,60 Euro/ha voor landschapspakketten. Daarnaast kunnen zij gebruik maken van beheers- en eventueel recreatie subsidies, waarvan de hoogte afhankelijk is van het gekozen pakket. Aankopen worden gefinancierd door het rijk voor zover daar budget voor is opengesteld. Vanaf 2004 kan ook subsidie worden verkregen voor maatregelen die de effecten van verzuring, verdroging of vermesting tegengaan.

Particulieren kunnen binnen de begrenzing van het natuurgebiedsplan ook gebruik maken van de SN, als dat op die locatie door de provincie is toegestaan. Voor de bestemmingswijziging van de grond van (veelal) landbouwbestemming naar natuur kunnen zij gebruik maken van de subsidie functieverandering, een uitkering in 30 jaarlijkse bedragen ter compensatie van de waardedaling van de grond. Bij het Nationaal Groenfonds kunnen deze bedragen worden gekapitaliseerd zodat in één keer een compensatiebedrag wordt ontvangen. Voor inrichting en beheer gelden dezelfde regelingen als voor de PNB's.

Deze rijksregeling SN wordt aanbesteed door aanvraag via een tender aan het eind van het jaar, voorgaand aan de subsidietoekenning. Eventuele toekenning geschiedt in volgorde van aanvraag totdat het plafond is bereikt.

Programma Beheer

Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN)

Grondgebruikers worden middels de SAN gestimuleerd natuur op landbouwgronden te ontwikkelen en in stand houden. Hierbij moet onder andere worden gedacht aan weidevogelbeheer en landschapselementen. Het verschil ten opzichte van de SN is dat de juridische status van de grond onder de SAN de bestemming 'landbouw' blijft. Ook hier is aanwijzing van het gebied door de provincie noodzakelijk in een beheersgebieds- of landschapsgebiedsplan en dienen de doelstellingen van daarin geformuleerde pakketten te worden gerealiseerd. De regeling kent inrichtings-, landschaps- en beheerssubsidies. Ook is een bijdrage voor natuurlijke handicaps of overgangsbeheer mogelijk. In alle gevallen is de bijdrage afhankelijk van het gekozen pakket.

Ook voor deze regeling SAN geldt één keer per jaar een tender, met toekenning tot aan het plafond. Minister Veerman heeft echter in 2002 toegezegd zoveel mogelijk alle aanvragen te honoreren.

Reglement Projectsubsidies Belvedere

Omschrijving

Doel van deze regeling is het beter op elkaar afstemmen van cultuurhistorische waarden en de ruimtelijke inrichting van Nederland. Daartoe wordt subsidie verstrekt aan projecten die gericht zijn op het bevorderen van het richtinggevend laten zijn van de cultuurhistorie bij de ruimtelijke inrichting. Er zijn 70 gebieden en 105 steden aangewezen als Belvedere-gebied of -stad. In deze gebieden is subsidie mogelijk voor de volgende projecten:

- Regionale projecten. Het gaat hierbij om de realisatie van projecten in bepaalde Belvederegebieden. Alleen provincies kunnen hiervoor aanvragen indienen;
- Stedelijke projecten. Het gaat hierbij om planvorming voor de verdere ontwikkeling van binnensteden, de vormgeving van de openbare ruimte, de herstructureringsopgaven van bestaande bedrijventerreinen en woonwijken en de vormgeving van nieuwe uitbreidingslocaties.
- Overige projecten mogen ook buiten Belvederegebieden of -steden worden uitgevoerd;
- Themagerichte projecten. Hieronder worden verstaan projecten met als doel de versterking van de cultuurhistorie bij de ruimtelijke inrichting (bijvoorbeeld thema's als historische waterwerken, vestingsteden of historische infrastructuur);
- Projecten Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hieronder worden verstaan projecten die bijdragen aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een defensielinie uit de negentiende en twintigste eeuw. Bijvoorbeeld door het creëren van een voorbeeldwerking, het organiseren van communicatie en het stimuleren van duurzame functies;
- Lokale projecten. Het betreft hier het stimuleren van en investeren in lokale en regionale initiatieven buiten de regionale projecten. Het project moet gericht zijn op een integrale benadering van de cultuurhistorie en de betrokkenheid van particuliere partijen;
- Kennisprojecten. Doel van een kennisproject is bevordering van de uitwisseling en overdracht van kennis over de omgang met cultuurhistorische waarden in vraagstukken over ruimtelijke inrichting;
- Experimentele projecten. Het experiment moet de bestaande scheidslijn tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting ter discussie willen stellen.

Voorbeelden van projecten zijn manifestaties, gebiedsvisies, publicaties, audiovisuele producties, studies, onderzoeken en ontwerpwedstrijden.

Doelgroep

Gemeenten, provincies, waterschappen, onderzoekers, historici, stedenbouwkundigen, (landschaps)architecten, corporaties, beleggers, projectontwikkelaars, lokale en regionale architectuurcentra, pers- en publiciteitsmedia en individuen. Uitgezonderd zijn landbouwondernemingen.

Bijdrage

De subsidie bedraagt maximaal 75% van de projectkosten en maximaal 70.000 euro. In geval van een regionaal project is het subsidiebedrag maximaal 225.000 euro. Het minimumsubsidiebedrag is voor alle projecten 9.000 euro.

Subsidieverordening Gebiedsgericht Beleid Friesland

Omschrijving

De subsidieverordening Gebiedsgericht Beleid is een gebiedsgerichte subsidie, dit wil zeggen dat alleen bepaalde gebieden hierdoor ondersteund worden.

Doel van de regeling is activiteiten te stimuleren in milieuaandachtsgebieden en andere kwetsbare gebieden, gericht op de instandhouding, het herstel of de ontwikkeling van functies en/of eigenschappen van gebieden.

Een bijdrage is mogelijk voor:

- projecten in milieuaandachtsgebieden. Het moet gaan om aanvullende stimuleringsmaatregelen die de milieukwaliteit verbeteren in milieuaandachtsgebieden die als zodanig door de provincie zijn aangewezen (zie paragraaf Aanvullende informatie). Het kan gaan om projecten op het gebied van natuur en landschapszorg (grondwaterstandverbetering, inrichting natuurterreinen), archeologie en milieuverbetering (rioleringen, bedrijfsinterne milieuzorg en landbouwmaatregelen).
- landbouw/milieuprojecten. Het moet gaan om het beperken van de milieubelasting als gevolg van de primaire landbouw, waarbij de maatregelen verder gaan dan wettelijk voorgeschreven. Deze projecten kunnen zowel binnen als buiten milieuaandachtsgebieden plaatsvinden. Voorbeelden zijn projecten ter verbetering van de nutriëntenbenutting in de melkveehouderij of rioleringsprojecten in grondwaterbeschermingsgebieden.
- rioleringsprojecten. Hier gaat het om de sanering van verspreide lozingen en overstorten in milieuaandachtsgebieden en/of kwetsbare gebieden ter verbetering van de kwaliteit van het oppervlaktewater en de bodem. Een bijdrage is mogelijk voor het realiseren van aansluitingen op de gemeentelijke riolering en voor het aanleggen van kleinschalige zuiveringssystemen door particulieren of gemeenten.

Doelgroep

Ondernemingen, non-profitinstellingen, gemeenten, (semi-)publiekrechtelijke instellingen en particulieren.

Regio

Provincie Friesland. Terschelling is aangewezen als sgb-gebied.

- de aanvrager of andere partijen moeten een financiële bijdrage leveren.

Bijdrage

De subsidie voor projecten in milieuaandachtsgebieden bedraagt maximaal 50% van de projectkosten.

De hoogte van de bijdrage aan landbouw/milieuprojecten en rioleringsprojecten buiten milieuaandachtsgebieden wordt per project bepaald.

Subsidieregeling Netwerk Landelijke Wandelpaden

Landbouwbedrijven kunnen een bijdrage ontvangen voor het openstellen van landbouwgronden voor wandelaars en/of de aanleg en onderhoud van voorzieningen die de toegankelijkheid van de landbouwgrond voor wandelaars verbeteren. De subsidie voor het openstellen van landbouwgronden bedraagt 1 euro per strekkende meter wandelpad. Het gaat daarbij om een eenmalige bijdrage voor een periode van 10 jaar. De subsidie voor het aanbrengen van voorzieningen wordt vastgesteld aan de hand van normbedragen en is maximaal 9.075,60 euro per voorziening.

Provinciale subsidies

Bijdrageregeling Monumentenfonds 1995 Friesland

Omschrijving

Doel van de regeling is het restaureren en onderhouden van monumenten in de provincie Friesland. Het gaat hier om gebouwen die zijn geplaatst op de monumentenlijst van het Rijk of om niet-rijksmonumenten die een belangrijke plaats innemen in hun omgeving vanwege hun betekenis van wetenschappelijke of cultuurhistorische aard.

Eigenaren van rijksmonumenten komen alleen in aanmerking voor een bijdrage in de kosten als om het onderhoud van molens gaat.

Doelgroep

Eigenaren, huurders of pachters van monumenten.

Bijdrage

De subsidie bedraagt:

- maximaal 35% van de kosten voor restauratie van monumenten, met een minimum van 1.134 euro;
- maximaal 25% van de kosten voor onderhoud van monumenten, met een minimum van 226 euro;
- 15% van de kosten voor onderhoud van molens die rijksmonument zijn, met een minimum van 113 euro.

In bijzondere gevallen kan een bijdrage worden verleend voor restauratie van rijksmonumenten wanneer ze van provinciaal belang zijn.

Geen restauratiesubsidie wordt verleend indien in 15 jaar voorafgaand aan de aanvraag reeds restauratiesubsidie voor hetzelfde project is verstrekt.

Verordening Subsidiëring Plattelandsbeleid 2001 Friesland

Omschrijving

Doel van de regeling is de leefbaarheid op het Friese platteland te bevorderen en het toekomstperspectief van de bewoners te verbeteren. Subsidie is mogelijk voor:

- a. projecten op provinciale schaal: hierbij moet het gaan om projecten die een provinciebrede werkingssfeer hebben of een voorbeeldfunctie voor de hele provincie;
- b. projecten voor gebiedsgericht plattelandsbeleid in zes aangewezen gebieden, waarbij de projectopzet gemaakt is door de eenheid plattelânsprojecten, en waarbij het project is besproken door het gebiedsplatform van het betreffende gebied (zie paragraaf Aanvullende info);
- c. projecten voor plattelandsbeleid in gemeenten die niet deelnemen in gebiedsgerichte projecten;
- d. projecten voor plattelandsbeleid op dorpsniveau, waarbij de initiatieven afkomstig moeten zijn uit dorpen met ten hoogste 1.500 inwoners. Van belang is dat de projecten een regionale uitstraling of een voorbeeldfunctie hebben;
- e. subsidiëring van dorpshuizen in kernen met ten hoogste 1.500 inwoners.

Voor kleinschalige leefbaarheidsprojecten is subsidie mogelijk op grond van de Verordening Leefbaarheidsbudget Friesland 2002-2003.

Doelgroep

Publiek- of privaatrechtelijke rechtspersonen en (groepen van) natuurlijke personen die zich bezighouden met de stimulering van de leefbaarheid op het platteland dan wel in kernen met ten hoogste 1.500 inwoners. Steun aan de sectoren landbouw, visserij, aquacultuur en vervoer is uitgesloten.

Bijdrage

De subsidie voor projecten op het gebied van (gebiedsgericht) plattelandsbeleid bedraagt maximaal 30% van de projectkosten en maximaal 50.000 euro. Voor projecten op provinciale schaal bedraagt de subsidie maximaal 100.000 euro.

Provinciale Subsidieverordening Milieuvoorlichting en Natuur- en Landschapszorg Friesland

Omschrijving

Doel van de regeling is het stimuleren van projecten op het gebied van natuur- en landschapszorg. Een bijdrage is mogelijk voor projecten en activiteiten die gericht zijn op:

- milieucommunicatie;
- buitenschoolse natuur- en milieu-educatie;
- uitvoeringsprojecten op het gebied van natuur- en landschapszorg;
- samenwerking op het gebied van natuur, milieu en landschap;
- voorlichting en projecten met betrekking tot de in Friesland gelegen gebieden die vallen onder de Natuurbeschermingswet.

Gedeputeerde Staten stellen jaarlijks de prioriteiten vast. Een van de prioriteiten is weidevogelbescherming. Subsidie is beschikbaar voor nieuwe (lokale) samenwerkingsverbanden voor weidevogelbescherming, originele en creatieve initiatieven voor biotoopverbetering, en voorlichting en educatie. Onderzoek en monitoring komen niet voor subsidie in aanmerking.

Doelgroep

Ondernemingen, non-profitinstellingen, gemeenten en (semi-)publiekrechtelijke instellingen.

Regio

Provincie Friesland. In bijzondere gevallen is subsidie mogelijk voor activiteiten die buiten Friesland plaatsvinden.

Bijdrage

De subsidie bedraagt maximaal 80% van de projectkosten en maximaal 6.807 euro.

Subsidieverordening Projectengeld Natuur- en Landschapsbeheer Friesland

Omschrijving

Doel van de regeling is het bevorderen van (agrarisch) natuur- en landschapsbeheer in Friesland. Het gaat vooral om incidentele vernieuwende benaderingen van beheer die een bredere toepassing kunnen krijgen dan alleen het betreffende project. Het project moet een voorbeeldfunctie hebben en anderen stimuleren.

Aanvragen kunnen worden ingediend bij het steunpunt agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Het steunpunt beantwoordt vragen over agrarisch natuurbeheer en landschapsonderhoud, en helpt met het aanvragen van subsidie (bijvoorbeeld op grond van de landelijke Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer) en het uitvoeren van beheer.

Het steunpunt kan ook helpen bij het opzetten van een agrarische natuurvereniging of milieucoöperatie.

Doelgroep

Ondernemingen, non-profitinstellingen, publiekrechtelijke instellingen en particulieren.

Bijdrage

De hoogte van de bijdrage wordt per project bepaald.

Fonds Aankoop Natuurterreinen en Relatienotareservaten Friesland

Omschrijving

Doel van de regeling is de aankoop van natuurterreinen en relatienotareservaten in de provincie Friesland te ondersteunen. Subsidie kan worden verleend voor de aankoop van terreinen die natuurwetenschappelijk van belang zijn, dan wel in bepaalde gevallen een rol vervullen als verbindingszone.

Doelgroep

Terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties.

Bijdrage

De subsidie bedraagt maximaal 50% van de aankoopkosten.

Daarnaast kan het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit ook 50% van de verwervingskosten bijdragen.

Aankoop door Staatsbosbeheer wordt niet door de provincie, maar geheel door het Rijk gesubsidieerd.

Verordening Recreatie en Toerisme Friesland

Omschrijving

Doel van de regeling is het versterken en verbeteren van het toeristische en recreatieve aanbod in de provincie Friesland, voor zowel inwoners als bezoekers. Subsidie is mogelijk voor activiteiten die van provinciaal belang zijn en die gericht zijn op een van de volgende doelstellingen:

- het verbeteren van de bedrijfsvoering door deelname van ondernemers aan kwaliteitstrajecten;
- het verbeteren van het aanbod door het bevorderen van samenwerking tussen organisaties en het realiseren van een betere aansluiting tussen de verschillende voorzieningen en attracties;
- het verbeteren van de kwaliteit van de recreatieve omgeving door het tegengaan van milieubelasting en de inpassing van voorzieningen in het landschap;
- uitbreiding van het cultuur-/natuurtoerisme door het ontwikkelen en uitvoeren van historische routes en cultuurhistorische evenementen, en het verspreiden van informatie door middel van bijvoorbeeld panelen en borden;
- het verbeteren van de infrastructuur door het ontwikkelen van toeristroutes en fiets-, wandel-, kano-, ruiters-, schaats- en skeelernetwerken die onderdeel uitmaken van een samenhangend provinciaal netwerk. Ook het uitvoeren van het Friese Merenproject valt hieronder;
- het verbeteren en uitbreiden van (slechtweer)voorzieningen en attracties op bovenregionale schaal;
- het verbeteren van de kwaliteit van bestaande culturele en sportieve evenementen en de ontwikkeling van nieuwe evenementen met een landelijke of provinciale uitstraling die gericht zijn op jongeren of plaatsvinden in het voor- of naseizoen;

- het verbeteren van de inrichting van bestaande musea, met uitzondering van het Fries Landbouwmuseum, het Fries Scheepvaartmuseum, het Fries Natuurmuseum en het Fries Museum.

Doelgroep

Gemeenten, stichtingen, verenigingen en individuele ondernemers voorzover ze met de activiteit geen winst beogen te maken.

Bijdrage

De subsidie bedraagt maximaal 50% van de projectkosten na aftrek van bijdragen van derden. De subsidie bedraagt minimaal 4.500 euro en maximaal 40.000 euro.

Verordening Leefbaarheidsbudget Friesland 2002-2003

Omschrijving

Doel van de regeling is het stimuleren van kleinschalige leefbaarheidsprojecten op het Friese platteland. Het gaat om initiatieven die te kleinschalig zijn om voor andere subsidieprogramma's in aanmerking te komen. Non-profitorganisaties kunnen aanvragen indienen voor bijvoorbeeld de aanleg van wandelpaden, aanlegplaatsen voor boten, trapveldjes, bruggetjes en fietspaden.

De provincie Friesland is opgedeeld in zes gebieden met elk een eigen projectorganisatie om plattelandprojecten te stimuleren en te begeleiden. De activiteiten waarvoor subsidie wordt gevraagd, moeten passen binnen de gebiedsvisie voor het betreffende gebied.

Doelgroep

Non-profitinstellingen.

Bijdrage

De subsidie bedraagt maximaal 25% van de projectkosten en maximaal 11.500 euro.

NOM Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij

Omschrijving

De NOM is opgericht met de opdracht de sociaal-economische structuur in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe duurzaam te versterken en daarmee de groei van de werkgelegenheid te bevorderen. Dit uit zich in vier kernactiviteiten:

1. Financiering. Het Financieringsbedrijf van de NOM verstrekt risicodragend vermogen door middel van aandelenparticipaties en/of achtergestelde leningen. Deze financieringsmogelijkheden zijn bedoeld voor middelgrote bedrijven die meer dan de helft van hun omzet buiten Noord-Nederland realiseren. Daarnaast kan het Financieringsbedrijf via specifieke instrumenten achtergestelde leningen met een beperkte omvang verstrekken:- voor innovatieve starters en jonge ondernemingen is er het innovatie- en ontwikkelingskrediet: een renteloze achtergestelde lening van maximaal 50.000 euro. De onderneming mag niet tot een concern behoren, moet korter dan 6 jaar bestaan, en de omzet moet voor ten minste 50% bestaan uit de opbrengst van eigen producten. Het krediet is bestemd voor de ontwikkelingskosten van een nieuw te ontwikkelen product, dienst of proces;
- voor (door)startende ondernemers en innovatieve activiteiten binnen bestaande ondernemingen is er het stimuleringskrediet, een achtergestelde rentedragende lening van maximaal 100.000 euro. Het krediet is niet bestemd voor bedrijven die voornamelijk regionaal dan wel lokaal verzorgend werkzaam zijn.

2. Investeringsbevordering. Het aantrekken van investeringen voor de drie noordelijke provincies wordt vanuit de NOM gecoördineerd. Een en ander kan leiden tot nieuwe bedrijfsvestigingen, joint ventures, samenwerkingsovereenkomsten met het bestaande bedrijfsleven en versterking en/of uitbreiding van bestaande bedrijven.

3. Ontwikkeling. De afdeling Ontwikkelingsprojecten richt zich samen met het bedrijfsleven vooral op de versterking van de kwaliteit van de Noord-Nederlandse bedrijfsinfrastructuur (business development) en het versterken van de vestigingsfactoren. De NOM begeleidt bedrijven en samenwerkingsverbanden bij de totstandkoming van nieuwe product/markt/technologie-combinaties.

4. Advies. NOM-Subsidieadvies informeert, adviseert en begeleidt ondernemers op het gebied van subsidieregelingen die op provinciaal, nationaal en Europees niveau beschikbaar zijn voor specifieke activiteiten of ontwikkelingen binnen bedrijven.

Doelgroep

Ondernemingen gericht op industriële activiteiten en specialistische dienstverlening die een structuurversterking voor het Noorden kunnen betekenen. De NOM participeert niet in de primaire landbouw, detailhandel en regionaal of lokaal verzorgende ondernemingen.

Regio

De provincies Drenthe, Friesland en Groningen.

Bijdrage

Het participatiebedrag bedraagt minimaal 50.000 euro en maximaal 2,5 miljoen euro, in uitzonderingsgevallen oplopend tot 4,5 miljoen euro.

Schelling, Sceinghe, Schillinge, Schillinghe, Schylge, Skylge, Terschelling